Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 186 (15406) ◆ 1994 чылдың ноябрь 15, вторник ◆ Ат салган шагы 21.45. ⧗ Садар өртээ 200 рубль.

КҮРҮНЕНИҢ БЕДИК ШАҢНАЛЫ-БИЛЕ!

Россия күрүнезин сайзырадыры-биле, күш-ажылга, эртемге, культурага, уран чүүлге чедишкиннери, улустар аразынга найыралды болгаш кады ажылдажылганы быжыглаары-биле холбаштыр чоннуң мурнунга улуг ачы-хавыяалары дээш **Найырал ордени**-биле Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельциннин 1994 чылдың ноябрь 11-де Чарлыын ёзугаар **шаңнааны болза:**

Монгуш Владимир Успунович — Тыванын күрүне филармониязының «Саян» ансамблинин артизи.

Севек Алдын-оол Дакашевич — Тыванын күрүне филармониязының «Саян» ансамблинин артизи.

ТАРААВЫСТЫ ЧӨПТҮГ АЖЫГЛААР БИС

Бии-Хем кожуунунуң ажыл-агыйлары бо чылын багай эвес дүжүттү остүрген, ооң ажаалдазын доозуп турар. Кожуун чагыргазының даргазы К. А. Маспык-оолга бистиң корреспондентивис ужурашкаш, дүжүт ажаап алышкынынга хамаарыштыр айтырыларны салган.

—1994 чылдың дүжүт ажаап алышкыны силерниң кожуунга кандыг байдалдыг эрткенин таныштырып көрүңерем, Кара-оол Андреевич?

— Бо чылын тараа ажаап алышкынды эрткен чылдардан элээн орайтаан. Чаашкын ой-тавында каан хүннер хөй турар мурнуку чылдарда октябрь 1-ге чедир дүжүт ажаалдазын доозуптар улус бис. Бо чылын ажаалданы колдуунда октябрь 1-де эгелединвис. Нийтизи-биле кожуунда тараның үнүжү багай эвес болган. Чаашкынцыг хүннер, кывар-чаар материалдар, техника чедишпес турган-даа болза, бистин механизаторларывыс багай эвес ажылдаан. Кожуун 21 муң ажыг гектар шөлден тараа культураларын ажаап алган. Бир гектардан ортумаа-биле 12 центнер ажыг дүжүттү уруп алган бис.

— Ажыл-агыйларны аңгы-аңгы алырга кайы хире дүжүттү ажаап алганыл?

— «Кызыл тараачын» коллективтиг ажыл-агыйның тараазы өскелериннден чаагай болган. 6108 гектар тараалыг улус, ооң бир гектарындан ортумаа-биле 18 центнер дүжүттү ажаап алган. Бо дээрге кайы-даа ажыл-агыйдан дээре көргүзүг болуп турар. «Саян» биле «Хадың» совхозтар кайызы-даа бир гектардан ортумаа-биле 14 центнер дүжүттү алды. «Өөк» биле «Сесерлиг» совхозтарның дүжүдү чавыс болган бир гектардан-на ортумаа-биле 8 центнер ажыгны ажаап алган.

— Чаа дүжүттүң тараазын ажыл-агыйлар садып сайгарып турар бе?

— Ийе. Кожуунуң ажыл-агыйлары күрүнеге тараа садары-биле керээ чарып алган. Нийтизи-биле 2 муң тонна тарааны керээ езугаар дужааган. Чүгле «Кызыл тараачын» коллективтиг ажыл-агый 500 тонна тарааны керээ езугаар берген. Элээн хөй тарааны аъш-чемге хереглээри-биле курлавырлап ап турар бис. Ол тарааның иштинден эвээш эвести малчыннарга ажылчыннарга бээр. «Кызыл тараачын» коллективтиг ажыл-агый бо сорулгага хереглээр кылдыр 300 тонна, «Саян» совхоз — 200, «Хадың» — 150, «Өөк» биле «Бии-Хем» — 100-100 тоннаны уруп алган. Оон өске-даа ажыл-агыйларның мындыг курлавырлары бар. Нийтизи-биле алырга кожуун аъш-чемге болгаш мал чемнеринге хереглээр эвээш эвес дүжүттү ажаап алдывыс. Ону чөптүү-биле садып сайгарар, чарыгдаар хемчеглерни моон соңгаар алыр бис.

— Келир чылдың часкы тарылгазынга хереглээр үрезин белеткелиниң байдалы кандыгыл, Кара-оол Андреевич?

— Келир чылдың часкы тарылгазынга хереглээр үрезинни тараа культураларының аайы-биле четчири-биле уруп алыр бис. Бо чугула ажылды ажыл-агыйлар чорудуп турар. Чамдык тараалардың шынары арай четпес болуп турар. Ногаан болгаш соокка алысканындан чемш биче. Ындыг-даа болза эки арыглап тургаш, үрезиннерни уруп алырының аргалары бар.

— Силерниң кожуун тараалаң чер болгаш чылдында багай эвес дүжүттү ажаап ап турар-дыр. Ол тарааны кожуунуң бодунга дээрбелеп, далган кылып алырының хемчеглерин ап турар ирги бе?

— Туранцың тараа хүлээп алыр черинге дээрбени бо чылын тударын шиитпирлээн. Ол ажыл-агыйлар аразының дээрбези болур. Орта чарыгдаар акша-көпеек бар. Дээрбенин дериг-хереклеп-дерип Новосибирскиден сөөртүп алыр бис. Келир чылдың эгезинде ону ажыглалга киирер дээт ажылдаар бис.

Таан-оол ХЕРТЕК чугаалашкан.

ЭЪТ САДЫП АЛЫРЫНГА 5 МЛРД. 700 МЛН. РУБЛЬ

Республиканың кожууннарында болгаш ажыл-агыйларда, ылангыя араттарда, тараачыннарда база чонда мал-маганнын саны сөөлгү ийи-үш чылда дыка өскен. Оон-биле чергелештир тараа болгаш мал продуктуларын, тарааны садып-саарары, ону акша-төгерикке чедирип, хереглел бараанныгна, эт-сепке орнап алыры улуг бергедээшкинге таваржып турар. Оон аңгыда көдээ чоннун акша-төгерии ай-айы-биле үнмейн келген. Ам кыш келгени-биле холбаштыр аъш-чем курлавырлаары болгаш чылыг идик-хеп садып алырының айтырыы нарыдап келгенин барымдаалааш, республиканың Чазаа чыл төнчүзүнге чедир ажыглаары-биле федералдыг бюджеттен чоокта чаа 5 миллиард 700 миллион рубльди чээли алган болгаш ону арат ажыл-агыйларындан болгаш чоннун хууда мал-маганын, тарааны садып алырынга чарыгдаарын шиитпирлээн.

Араттарның болгаш чоннуң хууда малының эъдин садып алыр ажылды тус черлериң кожууннар чагыргаларынга база Кызылдың болгаш Кызыл-Мажалыктың эът комбинаттарынга чоруда-рын республиканың Чазаа даасхан бөлгаш келген 5.7 миллиард рубльди республиканың аъш-чем болгаш аъш-чем болбаазырадыр бүдүрүлгелеринге база кожуннар чагыргаларынга үлээн. Ук акша-төгерикти канчаар үлээниннен чамдык чижектерни маңаа көрүп көрээлиңер. Ең улуг бүдүрүлгелерден Кызылдың эът комбинадынга 1 миллиард 850 миллион рубльди, ооң иштинде араттардан болгаш чоннан эът садып алырынга 900 миллион рубльди берген. Кызыл-Мажалыктың эът комбинадынга 1 миллиард рубльди, ооң иштинде араттардан болгаш чоннан 600 миллион рубль түңнүг мал эъдин садып алыр. Оон аңгыда Чадаананың, Кызыл-Мажалыктың, Шагаан-Арыгның саржаг заводтарынга, республиканың хереглекчилер нийтилелинге, Кызылдың пиво заводунга база улуг түңнүг бюджет чээлизин берген болуп турар. Бо черлер боттарының продукциязын бүдүрерине ол акша-төгерикти чарыгдаар апаар дээрзи билдингир.

Республика төвүнден ырак кыдыг-кыйыг черде чурттап, амыдырап турар чоннуң болгаш араттарның малының эъдин садып алыры-биле 13 кожууннарга 50-деп 245 миллион рубль хемчээлдиг акшаны тус-туста аңгылап берген. Ол дээрге ылаңгыя Эрзиниин Нарын, Качык, Тес-Хемнин О-Шынаа, Үй-Шынаа, Өвүрнүн Ак Чыраа, Саглы, Мөнгүш-Тайганың Тоолайлыг, Моген-Бүреп, Мугур-Аксы, Бай-Тайганың Кара-Хөл, Шуй, Бай-Тал, Сүт-Хөлдүң, Чаа-Хөлдүң, Чеди-Хөлдүң, Эрзиниин, Улуг-Хемниң, Таңдының, Кызыл кожуунуң Кунгуртугнуң, Каа-Хемниң аңгыаңгы девискээрлери болуп турар. Ынчангаш 5,7 миллиард рубльди долузу-биле үлээн болгаш бо хүннерде ол акшаларны кожуннарже чоруткан, араттардан болгаш чоннан эъдти хүлээп алыр ажыл эгелээн.

Маңаа бир демдеглеп каар үүл чүл дизе, эъдти дужаагаш кижилер ооң өртээн туда акша-биле санажыр ужуртлуг. Малды каяа, кымнар хүлээп алыр ажылды кожууннар чагыргалары организастаар болгаш акша төлевирин доктаамал контрольдаар апаар дээрзи чугаажок. Бирги ээлчегде араттарның болгаш чоннуң хууда малын хүлээп алыр апаар дээрзин база катан сагындырыш каары артык эвес. Дужаагаш эъдти деңзилеп хүлээп алыр.

Мал садып алыры-биле чоруткан акша-төгерикти шимчээшкинин республиканың банк ажыллакчылары контрольдаар.

Бо чылын республиканың чамдык кожууннарында дүжүт багай эвес болган. Ынчангаш араттарның өстүрген тараазын Чадаанага болгаш Кызылга хүлээп алыр. Аңаа база-ла дужаагаан тараа дээш туда акша-биле сапажыр.

Тыва Республиканың Чазаа республиканың хоорай, суурларында ажыглалга кирер ужурлуг объектилерин дүрген доозар сорулга-биле республика бюджединден 3 миллиард 273 миллион рубльди аңгылаап, ону тудугларже үлээн, Ол дээрге Кызылдың суг дамчыдылгазының үшкү ээлчээ, хоорайның арыглал чери, Сүт-Хөлдүң Ак-Дашта школа тудуу. Тээлиде болгаш Ак-Чыраада интернаттарның удуур корпустары, Владимировка суурнуң школазы, Красноярскиниң агроуниверситединиң Кызылда филиалынга, Кызылдың 7 дугаар автоматтыг телефон станциязынга, Кызыл-Мажалыктың котельнаязынга, Мугур-Аксының эмнелгезинге, автосептелге заводунга, Чеди-Хөл кожуунуң чагырга черинге, Хову-Аксының төп котельнаязынга, Хөлчүк суурнуң школа тудуунга, Чал-Кежигнинг чунар-бажыңынга, Сүт-Хөлдүң, Чаа-Хөлдүң, Бай-Тайганың чамдык тудугларынга, Турап эмнелгезинге, Культура, кино болгаш туризм яамызының чамдык тудугларынга, «Рассвет» совхозка, Бажың-Алаак суурнуң спорт залынга, Алдан-Маадыр школазынга, Усинск, Дөң-Терезин болгаш Хөр-Тайга школазынга автобустар садып алырынга, республиканың аъш-чем қылыр болгаш болбаазырадыр бүдүрүлгелеринге. Хөнделең — Кара-Хөл аразының электри шугумунга, Ак-Довурактың чылыг-энергия төвүнге болгаш өске-даа черлерге берген акша-төгерик болуп турар.

Араттардан болгаш чоннан эът садып алырынга база тудугларны ажыглалга киирерине хамаарышкан акша үлээшкининиң түңнелинде Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак эрткен субботада селектор хуралын эрттирген. Аңаа Чазактың яамыларының удуртукчулары, сан-хөө ажылдакчылары, Көдээ ажыл-агый яамызының төлээлери болгаш кожуун чагыргаларының даргалары киришкеп, үлеттингеп акша-төгерикти чүгле үндүрген сорулгазы-биле ажыглаарын дугурушкан. Акша-төгерикти чарыгдаарда чүгле қылган ажылды барымдаалап төлээр апаар. Ажылды күүсетпейн, баш удур акша төлеп бээрин моон соңгаар болдурбас.

Селектор хуралынга оондаа өске чугула айтырыгларны чугаалашкан.

МОСКВАНЫҢ 850 ЧЫЛЫН БАЙЫРЛААР

МОСКВА. (РөсИТА—СЧТА). Президент Борис Ельцин Москваны үндезилеп тургусканының 850 чыл болур оюн байырлап эрттирер дугайында Чарлыкты үндүрген.

1997 чылдың сентябрьда Россия күрүнезиниң төвү Москва хоорайның юбилейин бүгү чоннуң байырлалы кылдыр демдеглээри Чарлыкта көрдүнген.

Чарлыкта Москваның 850 чылынга тураскааткан юбилейлиг медальдарны болгаш монеталарны бүдүрүп үндүрери көрдүнген. Москваны үндезилээниниң 850 чылын байырлаарының белеткел ажылдарынга киржирин Россия Федерациязының субъектилериниң эрге-чагыргаларының күүсекчи органнарынга сүмелээн.

КЫЗЫГААР ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) чурттар аразының херектериниң болгаш парламент харылзааларының комитединиң даргазын оралакчызы М. М. Майдыр, депутаттар К. С. Монгуш, В. А. Петренко олар Эрзин, Тес-Хем, Өвүр кожууннарга ажыл-албанының аайы-биле сургакчылап чорааннар.

Депутаттар Моол-биле кызыгаарлажып турар бо кожуннарга баргаш, Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының тыва участогунда нийти байдал-биле таныткан. Кожууннар чагыргаларының удуртукчулары, күш-ажылчы коллективтериниң кежигүннери, ажылчы чон кызыгаар шериглери-биле ужуражып чугаалашкан. Кызыгаар чөгүнде кожууннарның ажылчы чонун нийтиниң-даа, хуу-даа улустарның малын оорлаар чорук дүвүредип турар. Ынчангаш орта удур дамиселди күштелдирерин, кызыгаар камгалалын шыңгыырадырын чон негеп, боттуг дуза чедирерин дилеп турар болгаш бо хемчегни боттандырарда чүүү қылырының талазы-биле боттарының ажыктыг санал-оналдарын киирип турарлар.

Бистиң корр.

УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Эрткен суббота хүнүнде Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдей Скандинавиядан келген журналистер-биле ужурашкан. Узамдыга берген беседа Тыва Республиканың экономиктиг, политактиг, социал байдалдарының дугайында тодаргай чугаадан эгелээн.

Конституция езугаар долузубиле бүрүн эргелиг хоойлужудулга органы — доктаамал үндезинде ажылдап турар Дээди Хуралдың дугайында айтырыглар көвей болгач. Ол талазы-биле делгереңгей информацияны Каадыр-оол Алексеевич берген.

Ооң соонда даштыкы журналистер парламент даргазындан хөй санныг айтырыгларны салган. Баш бурунгаар көрүп каан турганындан ужуражылга оранчок хөй үени артыр алган. Чүге дээрге үш сөс-биле суверенитет деп чүл дээрзин, ийи конституцияларның аразында карышкактарның дугайын тайылбырлаары болдунмас.

Түңнелинде аңгы-аңгы шажыл-чүдүлгелер дугайында, оларның республикада ажылчорулулгазының байдалын даштыкы журналистер айтырып алган болгаш К. А. Бичелдейге улуу-биле өөрүп четтирген.

* * *

Ол-ла хүн Дээди Хуралдың бичии залынга Бот-догунаан Тыванын улусчу намының политөвүлелиниң даргазы Б. Т. Санчи, политөвүлел кежигүнү Б. Д. Монгуш Скандинавиядан келген журналистерге ужурашкан.

Партияның сорулгаларының дугайында олар тодаргайы-биле чугаалап берген болгаш журналистериң хөй санныг айтырыгларынга харыылааннар.

Даштыкыдан келген журналистер солун болгаш ажыктыг чугаазы дээш партия кежигүннеринге өөрүп четтиргенин илереткеннер.

Любовь ЖИЦ,
ТР-ниң Дээди Хуралының парлалга секретары.

КАА-ХЕМДЕН МЕДЭЭЛЕР

КЕЛИР ЧЫЛДЫҢ ДҮЖҮДҮНГЕ

Республиканың тараалаң черлериниң бирээзи Каа-Хем кожуунда ажаалда ажылы доозулган. Ам ук кожуунуң девискээринде келир чылдың дүжүдүнге чажар үрезинни арыглап белеткээр ажыл калбарган.

Чаъс-чайыктыг, долу-даа дүжер, шала эртежик хардаа чаар берге күс турзажок, каа-хемчилер кара дерип төп турган, бедик тура-соруктуг, қарак кызыл қызымак ажылдаан. Оларның ол күжениишкини халас барбаан: гектардан-на 9 центнер дүжүт ажаап алдынган. Ол көргүзүг республикада ортумаа-биле 9,2 болгай.

Каа-Хемниң тараажылары 1995 чылдың үрезининге хереглээр 5610 тоннаны белеткээр турган, амдыызында ооң хөй кезиин азы 4000 тонна хире тарааны аштап арыглап, кургаткаш, аңмаарларже уруп, шыгжап алган.

АРГЫЖАРЫ НАРЫЫДААН

Каа-Хем кожуунуң ажылагыйларынга кыш эгези эң шаптараазынныг үелериниң бирээзи. Чүге дээрге күчүлүг хем күскү доңат келири билек тутталып, эриктери дошбиле шыптына бээр. Паромнар хагдынып, аргыжылга үзүктелир.

Аңаа тодаргай чижек. «Суг-Бажы» акционерлиг нийтилелдиң малчыннары суг-биле хандырылга айтырыынга берге байдалда келген. 16 кодан малды чаңгыс суг сөөртүр машина хандырып четтикпейн турар. Кудуктар база чедишпес. Паромну уштуп каантарга Чеди-Паш, Чинге-Даг-биле аргыжылга баксыраар. Ол ынчаар турар малчыннарга кудуктарны септеп, ажыглалга киирери-биле бир электрик кижи тускай бригаданы тургускаш, малчын коданнарже аъттанышкан.

Малчыннарже сигеп, хөмүр чедирилгези машинатехниканың чедишпезинден нарыдап турар. Ам улуг соок дүшпээнде «Суг-Бажы» акционерлиг нийтилелдиң кежигүннериниң сагынгыр, тывынгыр, шимченгир хөделишкиннериннден кыштаглаашкынны чидириг чокка хүр ажып эртери хамааржыр.

БУЯНЫГ ХООЧУННАР

Оларның кайызы-даа хүндүлүг дыштапылгада орардаа болза назынының иштинде бердингеп ажылы малчыннавышаан хевээр. Бодаа Дивиневич Кажип өөнүң ээзи Елизавета Манчинаевна-биле 30 ажыг чыл малчыннаан. Ооң хөй кезиин хой ажылынга турасказаткан.

Олар амгы хүннерде Каа-Хемниң «Енисей» совхозунуң 200 хире өшкүзүн кадарып турар. Кыштаг-турлаа өшкү малга аажок таарышкан, хая-даштыг Хөнен даанның эдээ.

Хүр кыштаглаашкынның быжыг магадылалы — кажаа-хорааны чылыг үеде баш удур септеп-селип, сигеп-ширбиишти чогуур үезинде дүжүрүп алыр дээрзин буянныг хоочуннар ыяк билир. Улуг кажаа долдур сараатап каан сөөрткеп сиген четчир. Суг сөөртүр машина узүктелиишкин чок кээп турар.

МЕХАНИЗАТОР

Каа-Хемге чоруурга, механизатор мергежилдиг кижилер базым санында тавржыр. Оларның бирээзи — Владимир Кенден. Ол Ильинка суурда чурттап, ажылдап турар. 20 ажыг чыл механизатор стажтыг. Ажылынга кызымак болгаш харыысалгалыг комбайнерни чон мактаар.

Комбайнер Владимир Кенден бо чылын ажаашканы он-он тонна дүжүдүнге хамаарыштыр мынча дээн:

— Ильинканың механизаторлары организастыг, ажылгыр улус. Бо хире берге үеде өстүрүп алган дужүдүвүс хоомай эвес деп санаар мен. Чамдык шөлдериң бир гектарындан 30 центнер чедир кестирип, ажаап ап-даа турдувус. Чурттап турар суурувус тайга эдээ болгаш хар ыяап-ла эрте дүжер. Ажаалдага баштайгы хар база шаптыктап турду. Чүү деп чугаалаар боор, бүгү күжүвүстү үндүрүп тургаш, сыпта тарааны шуптузун ажаап алдывыс.

Даңзы САЛЧАК.

Парлалга конференциязы

ШЫН БИЖИИРИ ЧҮҮЛДҮГ БОЛУР

ССРЭ турганының мурнундагы үелеринде эрткен цятницада тыва журналистерби-ле ужурашкан бөлүктүң киржикчилерин «советологтар» деп адап турган. Чүге дээрге, олар Совет Эвилелинин талазы-биле аңгы-аңгы темаларга материалдарны чыын белеткээш, ол талазыбиле тускай шинчилел ажылдарын парлаттырар. Оларның дыка хөйү «совет темага» профессор аттаргадаа чединген чадавас. Бистин-биле ужурашкан бөлүктүң составын көөрге мындыг: удуртукчузу Марта-Лиза Магнуссон, Данияда университет профессору, «Окно к Востоку» журналдың редактору; Фаурби Иб, «Политикен» солунуң бүгү-делегей килдизинин редактору. Драгсбо Кнуд Олоф. Педерсен-Йорген — Даниядан публицистер; Вейл Майкл, очулдурукчу, АКШ-тан делегей айтырыглары чыдар хамаарышпас журналист; фон Сперлинг Вибеке, Даниянын күрүне радиозунуң Москвада корреспондентизи; Шаке Лене, Копенгаген университединин профессору; Франкбю Улла-Бритт, Роддинер Андерс, Эриксон Андерс — Швециянын журналистери.

Колдуунда Дания, Швециядан келген боорга, оларны биске скандинав чурттардан келген бөлүк журналистер кылдыр таныштырган. Олар чыл санында-ла колдуунда бо-лә составы-биле чыглып алгаш, Совет Эвилелинге, ам болза Россияга чедип кээп, кайы-бир темага материалдарны алгаш чанарлар. Бо бөлүктүң кежигүнпери 91 чылда август үймээнинин изиг соон дарый ССРЭ-ге келгеш, ол дугайында помнарны, чүүлдерни парлаткылаан. Эрткен чылдың октябрь 3-4 хүннериниң болуушкуннарынга хамаарыштыр даштыкы публицистер хөй санныг шинчилелдерни кылганнар.

Биске көөрде даштыкы журналистер магалыг-дыр: күзээн черинге каяа-даа четкеш келир. Чер көрүп, кижилер-биле ужуражып чорууру дег өргүп байлак журналист кижиге каяа турар. Бо удаада скандинав чурттарындан келген бөлүктүң кол сорулгазы — Россия Федерациязының сарыг шажынныг республикаларында байдалды болгаш субъектилерниң федералдыг төп-биле харылзааларының дугайын шинчилеп көөрү. Олар боттарының ол сорулгазын күүседип алыры-биле тыва журналистерни «байысаагаш» олурупканнар. Ынчангаш бистер олардан үүү-даа айтырып күш четпээн бис. Ооп аңгыда очулгалыг чугаалажырының үр, шыланчыг, бергези аайлыг эвес. Пермь хоорайдан «Евразия» туристи фирманың очулдурукчузу Борис Поварницын кызымак-ла очулдурду. Ажылы ындыг болганда, ооп аңгыда кол чүве — ачы-дузазының өртээн долларлар-биле төлеп алганда, ындыг болбас аргазы чок.

Ужуражылганың эгези Парлалга күркомитединин организас чок, шалыпкын эвези-биле хөнүп чадай бээрге. «Шын» солуннуң кол редактору В. Ф. Чадамба инициативаны холунга тудупкаш. Тывада массалыг информация чепсектериниң нийти байдалын, каш дылда канды солун, сеткүүл үнүп турарын, радио, ТВ дугайында тодаргайы-биле чугаалап берген. «Шын» солунга хамаарыштыр айтырыг салдынган: «Силерниң солунуңар чүгле тыва нацияның темаларын чырыдып турар бе? Харыызынга Владимир Чадамба: «Бир дугаар арынга Россиядан медээлерни, үшкү арынга даштыкы болуушкуннарны чырыдып турар бис» дээн. Ол дораан: «Силерниң помчукчуларыңар төп солуннарны помчуваан турары ындыг бе?» деп айтырыг келген. «Төп солуннар харылзаа ажылының дүрген эвезинден ол хүнүнде келбес, ынчангаш телестайп-биле келген материалдарны ол дораан парлап турар бис» деп, «Шынның» редактору харыылаан.

Даштыкы журналистер тыва парлалганың болгаш радио, ТВ-ниң эрге-чагырга структуралары-биле харылзааларын кончуг сонуургаан. Чүү дээр ийик, «кым акша берип турар болдур, ол хөгжүмнү чагыдар» деп чон ортузунда нептерешгей домактыдаа сагындывыс. Ынчалза-даа шыны-биле чугаалаарга бистин эрге-чагыргаларывыстан парлалганы, радио, ТВ-ни «дарлаксаар» сеткилхөөн чок дизиссе, частырыг болбас боор. Кол чүве — журналист кижиниң бодунуң иштики сагыш-сеткилинден хостуг болуру чугула деп, «Тыва» телеканалдың режиссёру Людмила Буяновацың бодалынга капчаң катышпазыл. Канчаарга-даа Михаил Горбачевтүң эгелеп каан «эде тургустунуушкунунуң» эң-не кол чедишкини ол-ла болгай — ажык-чарлыг чорук.

Чамдык журналистернин талазындан ажык-чарны көңгүс соора угаап алгаш, бажынга киргенин-не, аксынга эптешкенин-не суглук чокка салыр чүткүлдер дыка-ла эпчок. Дорту-биле чугаалаарга, даап бодаашкынларга үндезилеттинген меге материалдар бо-ла парлаттына бээр. Чижек кылдыр, 90 чылда Липчинскаянын тыва чонга хамаарыштыр бижээн материалы, ооп улаштыр-ла Тыва Республикага хамаарыштыр аза-соора «мулдурлаан» материалдар төп парлалгага бо-ла көстүп келгилээр апарганын айтып болур.

Бо чылдың ноябрь 1-де «Комсомольская правда» солунга Красноярск крайның мурнуу чүгүнде тайгага камгалалдыг черниң 4 ажылдакчызы билдинмес байдалдарга чиде бээрге, ол дөрт кижини тывалар өлүргеп деп, корреспондент В. Нелюбин бадыткал чок материал парлап үндүргеп. Ол талазы-биле ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның парлалга албаны медеглелди кылган. Ында «Тыва улуска удур барымдаа чок буруудадыышкын харыысалга чок журналистиң арын-нүүрүнге артар болзун» деп каанынга бодум хуумда чөпшээрежиксевес кижи-дир мен. Ындыг-ла арын-нүүрлүг болза бүдүн чонну карартыр хире улуг тура кайыын келир чүвел? Хамык ужур мээн өжээн алыксааш, кужурзуран турарымда эвес, а моон мурунда-даа ындыг меге материалдарны парлаткан кижилер кандыг-даа харыысалгага онаашпаанында. Чүүдаа мегелеп, даап бижип каарга, анаа эрте бээр боорга, амдажаан хөөн чаңчыл апар чыдары кончуг таарымча чок.

Черле ынчаш Москвадан келген журналистернин чамдыызы чүвениң кыры-биле көрүп алгаш, сагыш даап чүве бижиирин соксадыр болза эки. Олар мында чурттап турар аңгы-аңгы аймаксөөк чоннуң психологиязын билип албайн, боттарының аайы-биле меге-сага чүүлдер бижиирине таарзынмазын тыва журналистер илередип турар.

Бо чугаага хамаарыштыр профессор Марта-Лиза Магнуссон шаптырыглыг хевирлиг айтырыг салган: «Силерни дыңнаарга, буруулу өскелерге чүдүрүксээр сагыш бар ышкаш. Ынчаарга хандыр билип алырынга, Тывада болуушкуннарга хамаарыштыр төөгүлүг, социологтуг информацияны кайыын ап турар силер?»

Аңаа «Шын» солуннуң оралакчы редактору Николай Базыр элээн эмоциялыг болгаш шын харыыны берген:

— Бистер мында чурттап турар болганывыста, ол бистиң чуртталгавыс болганда, информацияны чүге дилээр ужурлуг бис?

Төөгү талазы-биле 64 чылда үндүрген чаңгыс ном бар деп билдим. Оон аңгыда Улуг совет энциклопедияда Тыва дугайында үүүлге бүзүрен ыыдавас мен — деп, дээрги Магнуссон чугааны улам күшкүрген.

Харыызынга Тываның төөгүзүн шинчилеп чораан эртемденнерниң аттарын Н. Базыр адап берген. Черле ынчаш төөгү талазы-биле шыныг материалдар чок дээр болза, ол шынга канчаң-даа дүүшпес. Моон мурнундагы шинчилел ажылдарындан идеологтуг шырыңманы шылып каантар болза, төөгүнүң өзээ дөмей-ле артып каар.

— Бодун оппозицияда деп санап турар солун бар бе — деп айтырыгга «Тувинская правда» солуннуң ажылдакчызы С. В. Козлова бодупуң редакторлаң турары «Коммунист» деп солуннуң дугайында чугаалаан болгаш оон бир-бир экземплярын аалчыларга тудускан. Солуннуң бир талазы кызыл саазында болганын Светлана Владимировна «саазын чедишпээниниң хараазы-дыр» деп тайылбырлаан.

Даштыкы журналистерниң «тыва кижиниң сагыш-сеткилин кысказы-биле канчаар үнелеп болур силер» деп айтырыгга, телерепортёр В. Данзы-Белек «Мээң өөмге чедип келиңер» деп чалаан.

Үе четчир турган болза, чугаа оон-даа узун болур ийик. Тыва журналистерден алган харыыларындан даштыкы журналистер тыва чон дугайында, национаддар аразының харылзааларының дугайында боттуг үүлдерни билип алган болгаш моон баргаш, парладыр ажылдарында шынын бижиирин аазааннар.

Надежда ЭРГЕП.

Тыва Республиканың Чазааында

ТҮҢНЕЛИН, СОРУЛГАЛАРЫН ЧУГААЛАШКАН

Тыва Республиканың Чазаының бо чылдың ноябрь 8-те болуп эрткен хуралында республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң 1994 чылдың 9 айларында түңнелдериниң болгаш чоокку үеде сорулгаларының дугайында айтырыгны чугаалажып көргеп болгаш ол талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алган.

Чазактың 1994 чылдың май 16-дагы 181 дугаарлыг «Тыва Республиканың экономиказының байдалының болгаш 1994 чылда экономиктиг реформаларны сайзырадырының кол угланыышкынарының дугайында» болгаш ол-ла чылдың август 12-деги 326 дугаарлыг «1994 чылдың бирги чартыында Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдериниң болгаш чоокку үеде сорулгаларының дугайында» доктаалдары рынок структураларып тургузарынга, улус ажыл-агыйының баазалыг адырларын хөгжүдеринге чогуур салдарны чедирип, бүдүргүлге болгаш социал программаларны акшаландырарын хандырарынга дузалап турар дээрзин Чазак хуралынга демдеглээн.

Республиканың Чазаа, яамылары, ведомстволары экономиктиг реформаларның угланыышкынарын уламчылаарынче улуг кичээнгейни угландырып турар. Социал-экономиктиг хөгжүлденин айтырыгларының талазы-биле 150 чыгыы доктаалдарны Чазак хүлээп алган. Түгле үшкү кварталда безин республиканың экономиказын структура талазы-биле эде тургузарының программазы, 1994 чылдың июль 1-ниң соонда Тыва Республикада күрүне болгаш муниципалитет бүдүргүлгелерин хуужударының республика Программазының кол түүлдерин, Тыва Республиканың социал политиказының кол угланыышкыннары, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң комплекстиг күрүне программазы хүлээп алдынган. Ол программаларны амыдыралга боттандырарынга акша-төгерикти дилеп тыш турар.

Эт-хөренгини ажыглаарының айтырыы уламчылап турар. 1994 чылдың октябрь 1-де байдал-биле алырга, 182 бүдүргүлге хуужуттунган. 392 мың кезек акцияларны кылып үндүрген, оларның 20 чыгыы хуузу күрүне өскүзүнге хамааржып турар. 1994 чылдың 9 айларында хуужудулгаан 977 миллион рубль киргеп. Аграр реформа чоруттунуп турар, арат болгаш тараачын ажылагыйларның саны көвүдеп турар, оларның техника талазы-биле хандырылгазы бедип, садыг рынокун хөгжүдеринге үлүү улгадып турар. Бо бүгү түүлдер хуу өскүнү сайзырадырынга дузалап турар.

Республиканың экономиказын хөгжүдеринге чамдык бурунгаар шимчээшкиннер чедип алдынып турар. Үлетүрүнүң күрүнеге хамаарышпас сектору продукцияның чартык кезиниң хөйүн бүдүрүп үндүрүп турар, ынчан хууда бүдүргүлгелер продукцияны бүдүрүп үндүреринде 6 хууга көвүдеткен. Аграр секторда малдың ниити баш саны көвүдээн, чуурганы болгаш дүктү бүдүрериниң хемчээли 1993 чылдың деңнелинде камгалаттынып арткан. Баш удур санаан медээлер езугаар алырга, 30 мың тонна картофельди, 5,8 мың тонна погааларны ажаап алган, 100 мың тонна тараны ажаап алыры көрдүүнүң турар. 1994 чылдың 9 айларында хуу ажылдыг секторга эттиң 81 хуузун, түттүң 75 хуузун, чуурганың 23 хуузун бүдүрүп үндүрген.

57 миллиард рубльдиг капитал салыышкыннарын шиңгээдип алган, оларның хөй кезиин республиканың улус ажыл-агыйының болгаш социал адырының мурнады тудар объектилеринче угландырган. Биче болгаш ортумак бизнести деткиринге 1,5 миллиард рубльди капитал салыышкыннардан тускайлап бергеп.

Республика бюджеди орулгалар талазы-биле 112,4 хуу күүсеттинген, а чарыгдалдар талазы-биле — 75 хуу.

Коммерция банкылары өнчүүн бүгү хевирлериниң бүдүргүлгелеринге болгаш организацияларына чээлилерни тыпсып келген. Бараанларны болгаш материал-техниктиг курлавырларны киир сөөртүрүнге Кылыкы Сонгу үүктүң девискээрлеринге тускайлаан чээлилерни кириштирген. Техника болгаш дериг-херексел-дер-биле хандырылганың лизинг хевирлерин республикада ажыглап турар апарган.

Чоннуң социал деткимчезинин талазы-биле хемчеглер алдынып турар. 1994 чылдың 9 айларында акша орулгалары эрткен чылдың бо үезинге чедип алдынып турар. Девискээрлер аразының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар хөгжүп турар. Девискээр аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциациязының Таарыштырылга чөвүлелиниң даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле хураты Кызыл хоорайга болуп, эрткен, аңаа девискээрлер аразының айтырыглары-биле чергелештир Енисей хемнеп суг оруун шиңгээдип алырының болгаш хостуг экономиктиг зонаны тургузарының талазы-биле республика ужур-дузалыг айтырыгларны чугаалашкан.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң ниити саны кызырылган.

Оон-биле чергелештир экономикада байдал нарын болуп артышаан. Рынок инфраструктуразы чогуур темпби-биле хөгжүвейн турар. Инвестиция банкызын тургузарының айтырыы шөйүлгеш турупкан. Үнелиг саазыннарның рыногу колдуунда-ла тус черниң бүдүргүлгелериниң болгаш Россия Федерациязының чамдык акционер ниитилелериниң акциялары-биле кылдынган болуп турар. Ол ажылга республиканың коммерция банкылары киришпейн турар. Шимчевес эт-хөреңгиниң рыногу чогуур организастатынган хевирже шоолуг шилчивейн турар. Яамылар, ведомстволар, кожууннарның чагырга черлери экономиканы чөпшээрел дамчыштыр таарыштырарының аргаларын чедир ажыглавайн турарын демдеглээр апаар. Тус черниң үндүргүлерин чогумчалыг ажыглавайн турар. Хуужуттунган бүдүргүлгелерни башкарарының системазы амга чедир тургустунмаан. Хуужудулга планын күүседири дээш бүдүргүлгелер удуртукчуларындан негелде кошкак. Тыва Республиканың экономиказын структура талазы-биле эде тургузарының Программазын яамылар болгаш ведомстволар федералдыг органнар-биле дугуржуруп амга чедир дооспаан.

Улус ажыл-агыйының колдуунда-ла бүгү адырларында бүдүргүшкүннүң хемчээли кудулавышаан хевээр арткан. Бүдүргүлгелер үр үе дургузында ажылдавайн турар, оларның күүлери ажылаттынмастаан, оларның саңхөө байдалы баксыраан, өрелерни чедир төлевес чорук көвүдээн, шалың чедир төлеттинместээн, ажыл чоктарның саны өзүп турар.

1994 чылдың июль-август айларында үлетүр бүдүргүшкүнүң хемчээли дыка баткан. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 54 бүдүргүлгениң чүгле 8-и продукция бүдүрүп үндүреринің хемчээлин өстүрген-дир. «Тыва кобальт» комбинат, автосептелге заводу чыл эгезинден бээр продукция бүдүрбээн. Ол ышкаш «Тыва дагдугу» комбинат, Кызылдың бажың тудуушкун комбинады, алгы заводу нарын байдалда артпышаан. 1994 чылдың 9 айларын эрткен чылдың ол үези-биле деңнээр болза, үлетүр продукциязын бүдүреринің хемчээли 27,4 хууга кудулаан-дыр.

Чуртталга бажыңнарының болгаш социал-культура объектилериниң тудуглары аажок кошкак чоруп турарындан чүгле 8 мың дөрбелчин метр чуртталга бажыңнары дужаттынган, ол дээрге, эрткен чылдыындан 2,7 хуу эвээш-тир. Социал-культураның чаңгыс-даа объектизи ажыглалда кирбээн. Тудугларны акшаландырарының айтырыы шиитпирлеттинмээнинден Кызылдың ТЭЦ-те көрдүнген тудугмонтаж ажылдарының хемчээлиниң планы күүсеттинмээн. Ниитизи-биле республиканың капитал салыышкынарның ниити хемчээли эрткен чылдыындан 31 хуу эвээш болган.

Малдың баш саны кудулавышаан, ниитиниң секторунда малдан алыр продукцияның бүдүргүшкүнү болгаш белеткели бадыр, карылгалыг ажылдан турар ажыл-агыйларның саны өзүп турар. Агаар-бойдустуң таарымча чок байдалдарындан мал чеминиң белеткели болгаш дүжүт ажаалдазы доозулбастаан. Картофельди болгаш погааларны өстүрүп, белеткеп алырының ажылдарын багай организастаан. Чүгле 820 тонна картофельди болгаш погааларны кышка белеткеп алган бис, олар чоннуң хереглелин хандырып шыдавас. Ол хирезинде-ле чамдык совхозтар болгаш арат ажыл-агыйлары боттарының бүдүрүп алганы продукциязын садып-саарын шыдавайн турар-дыр.

Чылыдылга-энергетика комплекизин, социал адырның бүдүргүлгелерин болгаш албан черлерин кышкы үеде ажылдаар кылдыр белеткелди чогуур графиктен озалдады чорудун турар. А хөмүр-даштың белеткеттинген курлавыры норма езугаар хереглелди хандырын шыдавас. Ылаңгыя одаар түүлдү белеткеп алыр талазы-биле берге байдал Көдээ ажылагый болгаш аъш-чем яамызының, Кызылдың болгаш Ак-Довурактың ТЭЦ-териндe тургустунган. Коммунал ажыл-агыйның чамдык бүдүргүлгелери кышка белен эвес.

Республиканың улус ажыл-агыйының саң-хөө байдалын чогумчудар талазы-биле ажыл чедир кылдынмаан. 1994 чылдың 9 айларында карылгаларның түүү 13,8 миллиард рубль болган, оларны бүгү бүдүргүлгелериң чартык кезин болдурган. Чедир төлеттинмээн акшаларның түүү өспүшаан. Чегдиримчиге өрелериң түүү 45 миллиард рубль четкен, оларның аразында хуусаазын эрттиргеннери — 18 миллиард рубль. Республика бюджединче чедир санаттынмаан акшаларның түүү 1,5 миллиард рубль. Чыл эгезинде турганы-биле деңнээрге, банк чээлилериниң талазы-биле өрелер 10 катап өскен-дир. Тус-тус адырларның яамылары, ведомстволары, бүдүргүлгелери болгаш организациялары бүдүргүлгелериниң саң-хөө байдалын чогумчудар, акшаларны төлээр талазы-биле чогуур хемчеглерни албайн турар.

Бо бүгүге үндезилээш, Тыва Республиканың Чазаа тускай доктаалды хүлээп алган. Ында чугаалап турары болза:

— 1994 чылдың 9 айларында Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында ТР-ниң экономика сайыды А. Д. Бегзиниң дыннадыын хүлээп алыр.

— кожууннарның чагырга даргалары, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чагырыкчылары, яамыларының, ведомстволарының, бүдүргүлгелериниң болгаш организацияларның удуртукчулары 1994 чылдың 4-кү кварталында айыттынган четпестерни чайладыр, улус ажыл-агыйының баазалыг адырларының ажылын чогумчударын хандырар, бүдүргүлгени чогумчудар, чоннуң социал камгалалын хандырар талазы-биле хемчеглерни алырын дагзыр.

— Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы, «Тыва тараа продукт» акционер ниитилел, кожууннар чагыргалары дүжүт ажаалдазын доозарынче кичээнгейни, күштү мөөңнээр. Күрүне хереглелинге тарааны болгаш өске-даа продукцияны бээрлиниң керээлерин күүседир талазы-биле бүгү хемчеглерни алыр, мал кыштагладыышкынын организастыг эрттиреринде хандырар.

— Тыва Республиканың Экономика яамызынга, Тыва Республиканың Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый яамызынга, Тыва Республиканың Инвестициялар болгаш сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы деткиир талазы-биле комитединге дагзыры болза:

республиканың төлевилел болгаш эртем организацияларын делегейниң инвестиция организацияларының чогуур негелделеринге тааржыр төлевилелдерни болгаш бизнес-планнарны ажылдап кылырынга киириштирериниң аргаларын өөренип көөр;

капитал салыышкынларны биргиээлчегде мурнады тудар объектилерге бээрип хандырар;

1994 чылда Суг-Аксы, Владимировка суурларда школаларны, Ак-Чыраа суурда школаның уруглар удуур корпузун, Самагалдайда спорт залдың тудуун, Кызыл хоорайда 245 аал чурттаар 18 дугаар бажыңның ийи подъездилерин ажыглалга киирер талазы-биле хемчеглерни алыр.

— Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республикада Национал банкызы, Росагроүлетпүр банкызының Тывада филиалы, Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы республиканың Чазааның өмүнээзинден көдээ ажыл-агый бүдүргүлгелеринге бердингеи өрелерниң хуусаазын узадыр талазы-биле Россия Федерациязының Чазааның чээли комиссиязынга киирер доктаалдың төлевилелин белеткээр, Росагроүлетпүр банкызының Тывада филиалының саң-хөө байдалын чогумчудун алыры-биле банк аразының чиигелделиг чээлизин тускайлап бээрин Росагроүлетпүр банкызындан дилээр.

— Тыва Республиканың Национал банкызы, коммерция банкылары векселдер талазы-биле санажылгаларны Россия Федерациязының Чазааның, Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының доктаатканы хуусааларда чорударын хандырар. Үнелиг саазыннарның рыногун тургузар талазы-биле ажылдарны күштелдирер.

— Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы, яамылар болгаш ведомстволар бюджеттиң акша-хөреңгизин чогумчалыг ажыглаар талазыбиле эмнелдени күштелдирер. Кирип турар бюджет акшаларын бюджет адырларының ажылдакчыларының шалының төлээринче, чемненилгеже, эмпер садып алырынче, чылыг болгаш чырык энергиязын төлээринче киириштирер. Чылыг, электри энергиязы болгаш хөмүр-даш дээш бюджетте албан черлериниң өрелерин ооңээлеринге кожууннарның болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның бюджеттери-биле төпчүткен төлелгелерни кылырының айтырыгларын чугаалажып көөр.

— Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы, күрүненің Үндүрүг инспекциязы бюджеттиң орулгалыг кезээнің күүселдезин хажык чокка хандырар, бюджетче кирер ужурлуг акшаларның түүнүн чыл төнчүзүнге чедир киирер. Кожууннарның чагырга черлериниң киржилгезибиле 1995 чылдың тус чер үндүрүглерин ажыглаарының талазы-биле саналдарын 1994 чылдың декабрь 1-ге чедир киирип кээр.

— Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы республиканың өске-даа яамылары болгаш ведомстволары-биле кады 1994 чылдың ноябрьның дургузында 1995 чылдың бюджединиң хемчээлиниң талазы-биле санаашкыннарын киирип, оларны Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының департаментизинге болгаш тогуур федералдыг органнарга дугуржуп киирер.

— ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы 1994 чылдың ноябрь 20-ге чедир Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылдың сентябрь 13-теги 375 дугаарлыг доктаалын езугаар тургускан чер реформазын ханыладырының Программазын белеткеп кылыр талазыбиле комиссиязынга карыдалыг ажылдап турар колхозтарны болгаш совхозтарны эде организастаарының талазы-биле саналын киирер.

— кожууннар чагыргаларының даргалары Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп-башкарар талазы-биле куркомитет-биле кады хуужуттунган бүдүргүлгелерни эргелеп-башкарар талазы-биле ажылдарны таарыштырарын чедип алыр, эт-хөреңгини эргелеп-башкарар талазы-биле муниципалитет комитеттеринге практиктиг дузаны чедирер ажылдарны хандырар.

ШИИТКЕЛДЕР КҮШТҮГ БОЛГАН

Эрзин кожуунда күрүненің, кижилериниң өнчүзүн оорлаар чорук чылдан чылче көвүдеп орар. Ылаңгыя мал-маган, бажың херексели, идик-хеп аймаан оорлап турар. Оор чорук көвүдеп турза-даа, судче оорларны, буруулут улусту илереткеш, киирип турар кеземче херектериниң саны эвээш. Ол оор херектер үе-шаанда кеземче чорудулга дүрүмүнде айтып каанын езугаар кирбес, бир-ийи чыл болгаш киирип турар. Судче кирген чамдык херектерни сайгарып көөрге, шииткел үндүрери болдунмас, чедир истевээн болур. Херектерни катап истелгеже чорудуптарга, судка шуут кирбейн баар азы шаг болганда киирип кээр. Ол үе шөйлүп турда, херектің шынары-даа кудулаар, херек ээзи когарааннар, херечилер-даа судка келбейн баар. Шак мындыг чорукту болдурбазы чугула деп санаар мен.

1993 чылдың сентябрь 8-те И.-К. Номундай биле С. Долзатмаа олар У. Андааның инээн оорлааш, эъдин боттары үлешкен. 1994 чылдың июль 3-те суд шииткелди үндүргеп. РФ-тің Кеземче үндүрүмүнүң 144 үүлүнүң 2 кезээ-биле И.-К. Номундайны 4 чыл, С. Долзатмааны 3 чыл хосталгазын казып шииткен.

1992 чылдың сентябрь 4-те дүне Андрей Идам Эрзин суурга В. Дарманың верандазының соңгазын үреп киргеш, идик-хеп, аъш-чем суп каан сумканы оорлаан. 1994 чылдың май 5-те РФ-тің Кеземче дүрүмүнүң 144 үүлүнүң 3 кезээ-биле А. Идам 3 чыл хосталгазын казыттырып шииттирген. А. Идам моон мурнунда аар кеземче херээнге онаашкаш, үр чылда шииттирип чораан келгеш, бир чыл четпейн, катап херек үүлгеткени ол.

Самет Ензак 1993 чылдың февраль 23-те дүне 23 шак үезинде Нарынга С. Дүгерниң шоочалыг бажыңының эжиин үреп киргеш, 1546000 рубль түңнүг идик-хеп, аъш-чем, эт-херексели оорлаан. С. Ензак суд болгуже оорлаан үүлдериниң өртээн когараан кижиге эгитиээн. 1994 чылдың июнь 27-де РФ-тің КД-ниң 144 үүлүнүң 3 кезээнге С. Ензак 3 чыл хосталгазын казыттырып шииттирген.

Григорий Сарыг-оол биле Энге-Байыр Дакаа олар 1993 чылдың январь 23-те Нарын суурга дүне 21 шакта С. Данаажаптың аъш-чем, эт-херексел шыгжаар сарайының шоочазын үреп киргеш, аъш-чем, эт-херексели оорлаапар. Оон аңгыда Э.-Б. Дакаа 1992 чылдың октябрь 14-те дүне Нарын суурга И. Базааның шоочалыг бажыңынче киргеш, идик-хеп аймаан оорлаан. 1994 чылдың апрель 6-да Э.-Б. Дакаа 3 чыл хосталгазын казыттырып шииттирген. Г. Сарыг-оол 3 чыл шепелде хуусаага шииттирген.

Чымба Алдын-оол Эрзин суурга 2 дугаар ясли-садикке таңнылдан ажылдап турган, 1993 чылдың май 15-тен 16-ның дүнезинде складтың шоочазын үреп киргеш, арагага орнан ижери-биле аъш-чем аймаан оорлаан. 1994 чылдың май 12-де РФ-тің КД-ниң 89 үүлүнүң 3 кезээ-биле А. Чымбаны 3 чыл хосталгазын казып шииткен.

Тес-Хем кожуунуң Ак-Эрик сумунуң чурттакчылары Сарыг-оол Чечен-оол, Очур Эзир-оол олар «Чодураа» совхозтун девискээри Күдук деп черден Х. Даржаптын 15 баш мыйыстыг бода малын оорлаапар. 1994 чылдың апрель 12-де суд РФ-тің КД-ниң 144 үүлүнүң 2 кезээнге Ч. Сарыг-оолду 3 чыл, Э. Очурну 2 чыл хосталгазын казып шииткен.

Тес-Хем кожуунуң Чыргаланды суурның чурттакчылары хар-назыны дөгүп кыраан Севилбаа Серен-оол биле Балдан Комина олар 1992 чылдың ноябрь 12-де Чаш-Талга оттан чораан Б. Чоодунуң 9 баш инээн оорлаапар. 1994 чылдың январь 18-те суд РФ-тің КД-нин 144 үүлүнүң 2 кезээ-биле С. Севилбааны 2 чыл, К. Балданы 3 чыл хосталгазын казып шииткен.

Үстүнде бижиттинген херектерге шииттирген улус Эрзин кожуунуң улус суду хөй чылдыг хуусаага шииткен азы шын эвес шииткел үндүргеп дээш Тыва Республиканың Дээди судунче хомудалды киргеп. Тыва Республиканың Дээди суду херектерни сайгарып көргеш, судтун үндүрген шииткелин күштүг хевээр арттырган. Үгле С. Севилбаага хамаарыштыр 60 хар ашкан дээш 1994 чылдың февраль 26-да РФ-тің Конституциязының хүлээп алганы келдерелге таварышкан, ынчангаш ону шииткелдің кеземче ялазындан хостаан.

Тюлюш ЧЕЧЕН.
Эрзин кожуунуң улус судунуң даргазы.

АНЫЯАНДАН АДЫН СЫКПААН

Бистің аныяктарывыстың аразында топтуг, оожум, бүдүштүг болгаш эскертинмес эки кижилер хөй деп бодаар мен. Кызыл хоорайда безин ындыг аныяк кижилер эндерик. Оларның бирээзинге Түргеп Дембеевич Кыргысты санап чоруур мен. Ол Эрзин кожуунуң Нарын чурттуг, чартык өскүс оол. Т. Д. Кыргыс бичиизинде тывалаш білбес, моолдаар турган, тыва дылды школага келгеш өөренип алган мен деп сактып чугаалаар чүве. Ол бичии турда-ла ачазы чок апарган. Ынчангаш бичиизиндеп тура ажыламыдыралдың кандыызындаа эки билир.

Ооң авазы мыычага 70 хар чедир арага деп чүве амзаандаа көрбээн, ооң-на уржуу боор, оглу база арага ишпес, таакпы тыртпас болган. Т. Д. Кыргыстың авазы Тес унунда каш мал-маганы-биле чурттаа орар. Мал-маганыпка сиген-шировилди, өдек-кыштаан үргулчу баргаш кылын берип турар. Куш-ажылга дендин кежээ, кандыг-даа ажылга ол черле тура дүшпес кижи.

Ол 8 классты доосказ, Кызыл хоорайның № 4 профессионал-техниктиг училищезинге өөренип киргеш, бызанчы-токарь деп мергежилди чедип алгаш, шериг хүлээлгезин эрттирери биле Петропавловск-Камчаткага 2 чылды эки эрттиргеш чаныы келген. 1986 чылдын январьдан эгелеп Кызылдын ведомстводан дашкаар таныыл-хайгаарал килдизинге Т. Д. Кыргыс шагдаалап ажылдап киргеп. Ол чурттаар оран сава айтырыы берге боорга, болунун төрээн суурунга Эрзиннин банкызынга 2 чыл ажылдаап, катап-ла Кызылче чедип келгеп. Оон Күртелерадиогадаа ажылдап турган, ам «Тыва кредит» деп банкыда шагдаалап ажылдап турар.

Ол бо үеэнин дургузунда чаңгыс-даа ажыл шагы үзүп ындыг мындыг дыртып көрбээн. Эш-ээрүүнүң коллективинин иштинде авторитеттиг. Акша шаннаалары-биле шаннадып тургулаан. Т. Д. Кыргыстың кылын турар ажылы харыысалгалыг болгаш айылдыг дээрзин ол ыяк билир. Ооң ажылдаар чери муңгаш оажың иштинде амыр-дыштыг деп санаан болбас, чүге дээрге ол ындыг эвес, бистің арагага хандыкшылдыг эзириктеривис кайдаа чоруп турар болдур ийин. Ооң ажылдаан турар черинин эжиин соктаар, телефон долгаар дээш, «Дүгде бир кижи менің эттеп тур, шагдаа кижи барын көр» дээшле баарлар. Шак ындыг бергелерни ол шыдажып эртип турар.

Т. Д. Кыргыстын хомудаа олурар чүвези— акша шалың өйүнде черле үнмес, айда чаңгыс алыр шалыңы бүдүн чартык ай болгаш арай деп үнер. Ону маңаа турда аъшчем өртээ өзүп-ле турар, берге чүве ол ооон турар.

Ол өг-бүлелиг, үш ооолдун адазы. Ийи улуг оглу школада эки өөредилгелиг, сагылга-чурумнуг өөренип турарлар. Бичеэ садикте. Т. Д. Кыргыс спортка дыка ынак, боду бокска разрядтыг болгаш спорттун янзы-бүрү хевирлеринге шуптузунга киржир. Ооң спортка хандыкшылдыы ооолдарынга база салдарлыг болган. Ооолдары элээди уруглар-нын спорт школазында янзы-бүрү секцияларда бижидип алган, барып өөренип турарлар.

Шак мындыг кызымак ажылчын кижини үстүкү черлер өөренип көрүп, хүндүлүг бижик, орден-медальби-ле-даа шаңнап, хүндүлүг атты-даа тыпсыры күзенчиг. Ак сеткилдиг ажылы-биле чонунга төлептин-биле бараан болуп чоруур Түргеп Дембеевич Кыргыс, шыпаанла, ажыл-ишчи кижи.

Түргеп Кыргыс чурттаар оран-сава айтырыы-биле бергеден турар. Болунун ажылдап турар организациязындан иштин чурттаар чер безин дилеп чадашкан.

Ол хостуг үезинде хол куруг черле орбас, бирээни чазаан, туткан олурар.

Күзенмаа МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Кыштаглаашкын чоруп тур

ТОРГАЛЫГНЫ ДОЛГАНДЫР

зы, мал кажаалары септеттинген. Ынчалза-даа Улуг-Хем кожуунунда байдал элээн нарын. Дыка хөй кодан-турлагларны чай дургузунда үптеп каапкан. Оларны септеп, катап кылырынга эвээш эвес акша-хөреңги, улуг күш үнген. Бо бергелерни ажып эртеринге «Күш-ажылдың хостуу» каттыжыышкында алдынган хемчеглер дугайында өөлүк авторларның материалдарын парладывыс.

ХЕНЗИГ-ДАА БОЛЗА ЧИИГЕЛДЕ-ДИР

«Күш-ажылдың хостуу» совхозтун ажыл-агыйын эде тургузар дугайында чугаа турган турлаштынып кээрге, эрги хевээр ажылдаалыңар деп чыткан кижи тывылбады. Сигенчилер, тараажылар, саанчылар, кадарчылар, малчыннар, погаажылар тус-тус кооперативтерже шилчип, бот-тускайлан апаргылаан болган. Структураны өскертири дээрге аңгы-башка ажылдаары эвес-ле болгай. Бир-ле дугаарында, боттарын боттары хандырары, орулгалыг ажылдаары негеттинип келген.

Каттыжыышкынче шилчип киргенивистен бээр ам ийи дугаар чылче чоокшулап олур бис. Ооң эки, багай талалары көстүп келген деп болур. Акша-төгеррикке, кывар-чаар материалдарга камналгалыг болбайн канчаар. Эдилээн техникавыска ээ болу өергенивисти база чугаалап болур ойс. Ындыг турбуже, кызымак эвес, ажылдаар хөөн чок, эрги өзу-оиле эренгейлээр чоруктардан ам-даа уштунмаанывыс хомуданчыг. Акша-шалыңывысты ай-айы-биле албайн баарывыс, көдээ ажыл-агыйының өдүрген продукциязының өртек-үнезинин кудузу, кандыг-даа орулга чок артып каап турарывыс ажылывыска, амыдыралывыска шаанчак болу берген чугаажок. Россияның, Тываның Чазактары болдунар-ла аргаларны ажыглап көдээге дузалап турарын ыыттавайн баар база аргажок. Мырыңай чаа чүгле сүт-бараан фермаларын сеп-теп-секпередип алзын дээш он миллион рубльди ацылап бердилер. Ол дээрге тараа-быдаавысты долуга какырган улуска дыка улуг дуза-дыр.

Ажыг кыштың соогу коп чуг деп дүктүг алгы тазар гыже чугаалажып келдивис. Октябрь айның ортан үезинге чедир шоолуг-ла шимчев чадап кагдывыс. Малчыннар күзеглериндеп кешпес. аладаа шой баглап каан дег болдулар. Саанчылар кажаларның соңгаларын чылыглап алоадылар. Кудумчуда кылаштажып чоруур «даайлары» чылыглап оорер бе?

Каттыжыышкынның удуртулгазы, директору мен баштадыр, база-ла аваа олурбадывыс. Турлагларның дөңнели берген өдектерин арыглаар хемчеглерни ап, калбак-ыяш, шифер дилеп, канчанмадывыс дээр. Эвээшпиче акша тыптып кээрге бир-ле дугаарында малчыннарга бээр-дир бис. Чоокта чаа бир-ийи шоодан далган база үледивис. Ону хензигдаа бол, чиигелде-дир деп билзе чогуур. Чонувусту аштатпас дээш ап турар хемчеглеривистің бир чижээ ол.

Кандыг-даа берге болза, кандыг-даа байдалдарда чоп дүн-хүн чок ажылдап турган, тиилелгелерни чедип ап келди чоп. Ам чүвүс канчап барган?!

1994-1995 чылдың кыштаглаашкынын чедишкин иг эрттиреринің барымдаалары база өүрүн бар. Бирле дугаарында, сиген-ширбинл айтырыглары бүрүн шиитпирлеттинген. Харын-даа үш чүс хире тоннаны акша-төгеррикке чедирип ап болур бис. Ынчангаш чүгле хүнүн бодавайн, кызын ажылдаар ужурлуг бис.

Иргек ТАДАР-ООЛ.
Каттыжыышкынның директору.

КАТАП КЫЛЫРЫ КАРЫЛГАЛЫГ

Совхоз өре-ширеже киргеп улуг тудуглар тутпайн барганын кым-даа билир. Күрүне бажың-балгат тудуп алыңар дээш акша-төгерик барык бербестей берген. Ынчалза-даа Торгалыгда тускай тудугжу бригада ажылдап, эргежок чугула ажылдарны кылып бүдүрүп турар. Ооң кожигүннери колдуунда септелге ажылдарында хаарыуттунган.

Ажыы-биле чугаалаарга септелге ажылдары, өн ылаңгыя мал кажааларының. малчыннарның чурттаар бажыннарының чыл бүрүде септелгези ындында-да чадажып орар совхозту шуут ядарады берген дизе, хөөрелиг эвес боор. Көрүңер даан, бир калбак шиферниң өртээ он ийи муң рубль чедип тур. Он калбак шывыг дээш чүс чээрби муңну төлээрдир. Чүс калбак дээш чежени үндүрер-дир бис? Санаңар, боданыңар, малчыннар!

Тос, он ай кээр-ле, чайын кыштаг-турлаан ээн каапкан малчыннар оом-моом чогул, кылып бериңер деп негеп турун бээри шуут чанчыл болу берген. Мону черле биргээр шиитпирлээр үезин келген деп бодаар мен. Малчын кижи кодан хоюн бажыбиле харыылаарындан ацыда, чурттап орар бажыңын, мал-маганының кажаазын база акт езугаар хүлээп алзын. Турлаан карактаары база ооң амы-хууда херээ-дир.

Алдын-оол СУВАН.
Каттыжыышкынның проравы.

КЫМ БУРУУЛУГУЛ?

Торгалыг сүт-бараан фермазының коллективи кыштаглаашкынга багай эвес белетткенген деп санаар мен. Соңга, хаалгалардан өскезин саапчылар боттары септеп, арыглаашкынны доктаамал чорудуп келдивис. Ферма алыс шаандан тура багай эвес диртип келген. Чылыгны база киирип алдывыс. Саар шиектер, бызаалар кажааларын электри күжү-биле чылыда берген.

Хөмүр-даш ам-даа келбээн. Ол хөй-хөй тонна хөмүр-даш та кайнаар чиде берген чүве? Дыннаарымга бүдүргүлгелерге болгаш ажыл-агыйларга ону садарга тоннада үжен ажыг мун рубль диштиг. Ону сөөртүрүнге база ол хире акша-төгерик үнери чугаажок. Ынча хөй акшаны чуруп аар эвес! Хамык чүвениң хайтап турарының бир чылдагааны хөмүр-даш ажыл-агыйында ышкаш-тыр. Бензин, солярка өртээ мырыңай талыйып барды. Херек апарганда садып аар дээрге безин бербес.

Мал бажы чылдан чылче кызырлыг турары ыгланчыг. Чоокта чаа дөрт копчуг эки симменталь уксаалыг инээвисти оорлар боолап турган. былаан алгаш барды Олар шупту инектер-дир. Сес баш ты алысканывыс ол-дур. Ынчан турда мал бажы кап чап өзерил?!

Шагдаа истелге органнары мырынай харыысалга чок болган. Оорларны туткаш, аппарын бээрге, ийи хонмас салып үндүрүптер. Оорлар бисти адып-боолап болур, а малчыннарда, кадарчыларда ындыг эрге чок болгай.

Фермада он бир саанчы бар. Оларның ажылын кижи бактаар арга чок. Сыр-даң бажындан кара дүнеге чедир тутчуп кээрлер-дир. Хүндүс, ам дээрезинде, чер откарып тур ойс. Саваңывыс, силозувус бар. Дүне ооң-биле чемгерип тур ойс. Удавас тургузу азырап эгелээриске, саалда чүгээртей ооор. Соңга, хаалгаларны эдип бээр, хөмүр-дашты өй-шаанда дүжүрүп бээр болза, ажылывыс шуудай бээри чугаажок.

Олег НАТПИТ-ООЛ.
Ферманың бригадири.

ДУЮУМ БАЗАР ОГЛУМ-ДАА БАР

Совхозумга малчыннаа-ла ам үжен алды чылдын үүрүнде келдим. Өөм ээзиниң ажылчын стажы база ол хире. Он дөрт харлыг комсомолчу турган ажылдап эгелээн кижи мен. Бо Калбак-Чыраага он алды чыл дургузунда малывыс одарладыр, багай эвес көргүзүүлерни чедип ап келдивис. Төрүүр чүс хой бүрүзүнден 121 хураганны ап, мактадып, шаңнадып-даа турдувус. Шаннаткан хеп чуур машинамны ажыглап, ГАЗ-53 дээр автомашинавысты көжер-дүжерде хөлгелеп чоруп тур бис.

Өдек-кыштаавысты чылыда-ла кышка белеткеп алдывыс. Уругларывыс биске аажок дузалашты. Оглувус Мерген школа дооскан соонда дузалакчы кадарчылай берген. Алызы барып, бисти солуур кижи ол.

Бо чылын Красноярск крайдан 396 баш мериное хой садып эккелгеш, биске хүлээдип берди. Ол хойларның улуг-шыраа дендин. Келир чылын боолдаар дишти. Чаңгыс-даа хураган ышкынмас дээш бүгү күжүвүстү үндүрер бис.

Фаина САМДАН.
Малчын.

ИЗИГ КҮЗҮН-НЕ КЫШТАГЛАЙ БЕРДИМ

Чаныып сиген кезер дээш кээримге бажың, кажаамны

РЕДАКЦИЯДАН: ажылдары «Күш-ажылдың хостуу» каттыжыышкында база-ла шаптараазыныг боол турган-дыр. Ынчалза-даа автор бүрүзүнүң сагыш-сеткили кыштаглаашкынны организастыг эрттиреринче угланган боол турары өөрүнчүг. Кыштагларны чайты үеде тоймаглап кааптар дугайында дүвүрээн сеткилдин чагаалары үстүнде бөлүк авторларның ышкаш, редакцияга удаа-дараа кээп турар.

Көдээ черде

АЖЫЛ ШУУТ ЧОК ДЕП БОЛБАС

Кара-Чыраа — Сүт-Хөл кожуунда хөй чурттакчыларлыг суурларның бирээзинге сапаттырып турар. Ниитизи-биле чурттакчы чонунуң саны 1050 ажыг кижи. Оларның иштинде херээжен чоннуң саны 640 чедип турар. Оон ыңай, кырганнар 80 ажыг, инвалидтер 17 кижи бар. 210 өреге картофель тарыыр шөлдүг, а малчыннар уруг-дарыының, дөргүл-төрелдериниң шөлдеринде картофель өстүрүп турар. Мурнуку чылдарда бо суур Сүт-Хөл сумузунга чагыртып турган болза, 1986 чылда тускай суму чагыргалыг апарган. Чоннуң ажыл, амыдыралынга хамаарыштыр айтыыргылар салырымга Кара-Чыраа суму чагыргазының даргазы Аргар-оол Чимит-Доржуевич Ондар мынчаар харыылады:

— Суму девискээриниң чурттакчы чону колдуунда чер биле мал ажылын кылып турарлар. Олар оон чыл санында хоомай эвес тарааны өстүрүп, малдан продукцияны ап, боттары хире-шаа-биле азыраныр чоруурлар. Мурнуку чылдарга деңнээрге, 1990 чылдан бээр чоннуң хууда мал-магаанының баш саны каш катап өскени өөрүнчүг-дүр. Оларның аңаа соңуургалы бедип, ажыктыын-даа биле бергеннер. Мал бажы арбын өзүп турда, эт, сүт, дүк-даа оон элбек үнер дээрзи кымга-даа билдингир болгай. Маңаа кара-чыраажылар кызымаккай чоруун көргүзүп турары дыка-ла мактанчыг-дыр.

Кара-чыраажыларны шупту малдыг деп чугаалаар бөлза, хөлүп эрттир хөөредиг, мактаныг апаар боор. Чамдык кижилерге оон-моон диленип, чегдинип турган, мал бажы, дуюу тургузуп бээрге, оозун өстүрерин бодавас, өскээр чарыптар, соп чиптер, чок болза, оор-сукка алзын алганы дыка-ла хомудан-чыг боор-дур. Ындыгларны өрү дөрже тыртарга хоржок, эжикче чүткүүрлери база бар. Шак мындыг кижилер бистиң сумунуң адын баксырадып турар дээрзин чугаалап каары черле артык эвес ышкаш. Оларның аразындан халас кежик четтириксээр, чазый-чилби байдалдан оорланыр чоруктар база тыптын турары чажыт эвес болгай.

Чажыргаш канчаар, сөөлгү үеде күрүнениң-даа, чоннуң хууда-даа мал-магаанын оорлаар чоруктар кедерээн. Харын мырыңай кодандан, одардан хунаап-былаап турар апарган. Кандыг кончуг човаар, кээргээр сеткили чок оорлар чүве ыйнаан бо! Кады-кожа чурттап, үнүп-киржип, аяк шайын ижип оргаш-ла, оорлай бээрге, чаржыпчыын чүү дээр! Оор — дээрден бадын кээр чаъс, черден үнүп кээр чашпан эвес, кады кожаң ол-дур! Оорну билип тургаш, ам мырыңай бажын эттендирип алган бис. Чоокку үеде суурга участок шагдаазын тургузар бис.

Хуузында хөй мал тудуп, азырап турарларны бо чылдың төнчүзүнде шаңнап-мактаарын планнап турар бис. Ында мындыг негелделер база бар, күрүнеге, хуу чонга дужаагаш, саткан продукциязын чугулалап киргеп. Ажыы-биле чугаалааргa, суму чери биле совхоз дирекциязының аразында шилилгелиг шаңнал-мактал-дыр ийин. Малдыг-ла дээш кижи бурузун шаңнаары боллунмас дээрзин үстүнде каксы чугаалады.

Кара-Чыраа — кожуунда корум-чурум талазы-биле «берге» дирткен суурларның санындан база чыда калбаан. Ындыг ат-сып кайын тывылганыл? Арага! Суурга дүне-хүндүс бүдүү арага садып турган «адрестерни» тып, чамдыктарынга сагындырыг берип, арай кедереп турганнарга торгаалдарга база онааган. Суурувус кожуун төвү-биле чоок болгаш амдыы «кылан-караны» чайдыг тып алыр боор-дур. Кожуунуң аъш-чем садыгларында арагаларны бо-ла делгеп каан турар боор-дур. Арага садар садыгларны мурнукузу ышкаш кызыргаш, аъш-чем аймаан әлбедири чугула-дыр. Сөөлгү үеде кожуун төвүнде әлең-тендің аныяк-даа, кырган-даа кижилериң көскүзү кончуг-дур.

Суурда кырганнар, инвалидтер база хөрээженнер чөвүлелдерин тургускан, олар суму чериниң бадылаан планнары-биле ажылдарны чорудуп әгелээн. База чоокку үеде 16 арбанны тургузар бис. Суму девискээринде 6 арат ажыл-агыйы-биле 2 бише бүдүрүлге бар, оларның чонга чедирип турар ачы-дузазы база кол черни әәлеп турар дээрзин демдеглеп каары артык эвес боор. Маңаа Чечен-оол Ооржакка удурткан «Хемчик» бише бүдүрүлгениң ажылын демдеглээр бодадым. Олар үш звенода үстүп алган тудуг, чазанылга, ыяш дилдирер черде ажылдап турарлар.

Оон ыңай 45 бот иелерни, ажы-төлү-биле өскүс арткан 7 аданы сумунуң тускай дазызында тургускан, оларга боттуг деткимчени хире-шаавыс-биле чедирип турар бис. Школада 170 өөреникчи бар, оларның 20-зин күрүнениң долу хандырылгазынга киргеген, 30 өөреникчи бажыңнарындан школа столоваязындан чемненип, идик-хепти база ап турарлар. Суурнуң садигинде 50, яслизинде 37 чаштар хаара туттунган. Хөрээженнерден 60, әрлерден 65 хар чедир назылыгларга совхозтан 70 кг тарааны чоокку хүннерде халаска үлеп бээр бис. Оларның даңазызы тургустунган.

Чурттакчыларның хууда чылгы малының паспорттаашкынын чоокку хүннерде доозары көрдүнген, ындыг-даа болаа аттыг кижилер бо чугула ажылга аажок шүшпең киржип турары әлдеп чүве. Ол дээрге аажок ажыктыг дээрзин чедир билбейн турары дыка-ла хомуданчыг-дыр. Чижээ, оор алганда, ону дилеп тыварынга ажыктыг дээрзин солун дамчыштыр дилеп каайн.

Хуузында мал-маган тудуп турар улус совхоз шөлүнден сиген кескеш, оон хөлезинингe бир тонна сиген кезип бээр ужурлуг. Чүвениң ужурчөвүн билир, биче сеткилдиг дузааргак кижилер ону дораан кыла тыртын бээрлердир. Чамдык кижилер бажын каккан чүве дег ынашпас боору чаржынчыг-дыр. Совхозтуң машина-тракторун ажылган турарын уттуп алган боор-дур.

Ажыл чоктарның даңазызында 60 кижиниң саны кирип турар. Оларны шуптузу ажыл чок дээр болза, шын эвес апаар боор. Чамдыктары арат ажыл-агыйлыг, малчын төрелдериңе дузалажып, кандыг-даа бол, төлевирин ап турар болдур ийин. Ол-бо албан черлериндеп дужаал бижиктер чокдаа болза, ажыллыглар ышкажыл. Ындыгларны канчан ажыл чоктар деп санаар боор.

Аныяк-өскенни мөзүлүг, кизинг чорукка таңчыктырар, өөредир дээш шажын чүдүлгени база хире-шаавыс-биле ажылган әгеледивис. Кызылда сарыг-шажын хүрээзинден лама башкыларны чалап, ортумак школага, көдээ Культура бажыңынга мөргүлделердаа номчуттувус. Келир час, чайдан бээр ыдыктыг Кызыл-Тайга кырында шаанда кегээн башкының багып каан Бай-Ыяжын катап дагыыр сорулганы салган бис. Ол черле боттаның, бүде бээр боор деп бүзүрээр мен. Баш удур чон-биле дугуржуру чугула деп бодаар мен.

Сезоннуг үелерде «Сүт-Хөл» совхозка ажылчыннар бо-ла негеттине бээр-дир. Аңаа ажылдаар кижилер сөөлгү үеде ховартан турар. Ында чылдак-ла бар. Кылган ажылдарны туда акшабиле төлээри үезинде үпмейн баар таварылгалар база бар. Сөөлгү үеде акша айтырыы бүгү чуртта нарыыдап турары билдингир болгай. Оон хараазындан ажылагыйлар сезоннуг үеледе ажылчын күш тыпнайн турар чылдагааны ында болуп тургар.

Ындыг-даа болза совхозта күш-ажыл төлевирин акша орнунга бараан, мал-магаан-биле база төлеп берип болурунуң аргалары бар. Ол база хоомай эвес төлевир ышкажыл. Мынчан кээрге, көдээде ажыл, төлевир шуут чок деп болбас ышкажыл. Ийе, турум ажылдаар туруп тывары амгы үеде берге дээрзи билдингир болгай, кандыг-даа болза сезоннуг ажылдарга киржип, эвээш-биче-даа болза төлевир алыры черле ажыктыг-дыр.

Түлүп КАРЫМА чугаалашкан.

Даштыкыда болуушкуннар, фактылар

АЙЫЫЛДЫГ ТАВАРЫЛГА

⊙ **НЬЮ-ЙОРК.** Ийи харлыг бичии уругнуң авазы машинаазын хөделдирип каап, уруун машина иштинге артырып каап, бичии када үне бээр аразында бичии уруг руль артынга олурупкаш, автомобильди шимчедип чорудуптарга ооң уунда бөлүү-биле ойнап турган уругларның кырынче машина шуут хөме-ле барган. Ооң түннелинде он ийи харлыг ийи уругнуң баштары, хөрек клеткалары аар кемдээп болгаш оларның пиити байдалы дыка берге. Өске ийи уруг база аар кемдеп-кергээн. Бир уруг чиик балыгланган болуп турар.

ХОВАР ДЭЭН ТАЛАНТ

⊙ **ПЕКИН.** Кыдаттың төвү Пекин хоорайның 35 харлыг чурттакчызы «Гиннесстиң сураглыг рекордтар дептеринге» чаа арынны ажыдар мен деп медеглел кылган. Ооң адын Цуй Вэньпин дээр. Ол бодунуң арнынга бичии-даа бергедээшкин чокка кандыгдаа аялгаларны ойнаптар аргалыг. Дылын хереглээн үнүнге хөөн киирип алгаш, тыпыжын, арнының нервилерин бедик мергежил-биле таарыштырып турган, дыңнангыр думчуунуң, эриннерипин, сегелиниң болгаш чаактарының дузазы-биле кайгамчыктыг уярапчыг аялгаларны ойнап күүседиптер. Цуй боду ном үйдүрер черде ажылдап турар. Ооң ховар дээн урап чогаадылгазының бир херечизи Пекиниң концерт залынга чоокта чаа болуп эрткен хууда концерти болур. Ховар дээн талантылыг «кижи-оркестриң» концертин симфониктиг оркестр үдээн. Кыдат республиканың болгаш тус-тус черлериң элээн хөй телестудиялары ол концерттин дорт дамчыдылгазын кылганнар.

БАЙДАЛ ЭКИЖЭЭН

⊙ **ПАРИЖ.** Бо чылын Францияның чамдык магазиннеринге кижиниң организминде алкогольдуң кайы хире барын тода илередир чаа тускай тестометрни садып эгелээн. Ооң өртээ оп франк акша. Тестометрни садып алыр кижилериң саны өзүп турар. Ооң түннелинде ай мурнунда кылган сапаашкын езугаар алырга, организмге алкогольдуң туруп болур ужурлуг хемчээли литр ханга 0,8 грамм турганыдан 0,7 граммга чедир кудулаан болуп турар.

Чайгы, күскү үелерде Францияның автооруктары бичии-даа хос-чай чок, төлээлээн, дыштанган кижилериң ыңай-бээр чоруурун үзүк-соксаал чок болганда орук-транспортунуң айыылы улуг болуп артышаан. Бо чылын бо талазы-биле байдал коскүзү-биле экижээн. Транспоот иамызының сапан турары-биле, алырга, ниитизи-биле сөөлгү үеде автоорук айыылыдан кемден-кергээн кижилериң саны кызырлып турар. Эрткен он ийи айлар дургузунда Францияның оруктарында 8829 кижи өлген. Ол дээрге кедергей хөй сан-түн-дүр. Ынчалза-даа сөөлгү үеэрби беш чылларда ол эң-не куду көргүзүг болуп турар.

ШӨЛЭЭЗИН ДЕЖУРНЫЙЛАП ЭРТТИРЕР

⊙ **БЕРЛИН.** Түрингияның экономика министри Юрген Боп бо чылын шөлээзин онзагай байдалга эрттирер деп турар. Ол шөлээзинде кайнаар-даа барбайн, бажыңынга турар, ынчалза-даа полицияның дузалакчызынга эки тура-биле ажылдаар. Холунга тускай демдектиг пөсту баглаап, автобустарның болгаан аар чүүк машиналарының чолаачыларының корум-чурумуи бедидер талазы-биле хемчегларни боттандырып чорударын деткиир болгаш боду аңаа практиктиг дузазын көргүзер деп шиитпирлээн. Сөөлгү үеде Түрингияның оруктарынга хайгааралкичээнгей чок чоруктан орук шимчээшкинин хажыдар таварылгалар көвүдеп, пассажирлерни аар кемдээшкинге чедирип турар. «Харыысалга чок чоруктан адырлыр ужурлуг бис» деп министр Юрген Боп сапаан турар. Ол шөлээзин полиция ажылдакчылары-биле кады оруктар кыдынга дежурныйлап эрттирер деп турар.

ХОВАР УКСААНЫҢ АЪТТАРЫ

⊙ **ПХЕНЬЯН.** Көрей Улус Демократтыг Республиканың удуртукчузу Ким Чен Ир хоорайның төп зоопарыгынче ховар породаның аъттарын чоруткан деп информастыг агентилел дыңнаткан. Оларның пиити саны 6 баш. «Апаа породаның аъттарыбиле деңнээрге, оларның дуртсыны хөлчок бичии, чаптанчыы аажок, дыка угаанныг. Улус оларны сонуургаар, чаптап магадаар» деп информастыг агентство бижээн. Ким Чен Ир Пхеньян хоорайның зоопарыгының ажылын удуртурунга доктаамал киржип, каш удаа программныг айтыышкыннарны берип келген. Ол Кореяның девискээринде чок дириг амытаннарны өске черлерден эккелгеп, бо зоопаркка өстүрер хемчегларни алган.

КӨВҮРҮГ ТУДУУН ЭГЕЛЭЭР

⊙ **ПХЕНЬЯН.** (РосИТА — СЧТА-ның корреспондентизи **Александр Балиев**). Пхеньян радиозунун диктору Тэдонган хемни кежилдир Чхонрю көвүрүүнүң ийиги эәлчээн болгаш транспорт туннелин тудар дугайында Ким Чен Иринің дужаалын байырлалдыг байдалга помчаан. Сонгу Кореяның удуртукчузу Кореяның Улусчу Армизының Дээди командылакчызынга дужаалды бергеп. Ол Чепсектиг күштер министерствозунга чугула ийи объектиниң тудуун чорударын дааскан. Тудугну 1995 чылдың октябрь 10-да доозары көрдүүнүп турар. Ол ышкаш тудугга хереглээр эргежок чугула дериг-херексел болгаш материалдар-биле өй-шаанда, бирги эәлчегде хандырар талазы-биле хемчегларни ап чорударын республиканың административтиг чөвүлелиниге (чазаанга) дааскан. Дужаалда моон сонгаар Кореяның чопунуң бай-ыыдалдыг болгаш культурлуг амыдыралының деңнелин бедидерин онзалаан айтып турар.

Ким Чен Иринің адазы мочээн соонда баштайгы үндүрген дужаалы ол болур.

РЫНОК АЖЫТТЫНГАН ГАВАНА

⊙ **ГАВАНА.** Кубада чазактың он чыл мурнунда хорун кааны кодээ ажыл-агый рыногу база катап ажыттынган. Сыгыр дан бажындан эгелээш садыг делгиирлериниң турар черлеринге улус узун ээлчегге турупкан. Оларның хөй кезин эт садын алырын кордап келген. Чүге дээрге Гавананың чурттакчы чону ай-айы-биле, харын-даа чыл чылы-биле эт аймаа көрбейн турар. Он ийи миллион кижи чурттап турар Гавана хоорайда улуг эвес хемчээлдиг 15 рынок ажыттынган. Хоорайда аъш-чем магазиннери барык чок деп болур. Рыноктарның хемчээли улуг эвес: 30х30 метр хемчээлдиг долгандыр херимнеп каан черде садыг-саарылга чоруп турар. Кубинчилер бараанны карточка-биле садып ап турар болганда шак ындыг делгиир садыын органнизастап турары оларга дыка өөрүнчүг болуп турар.

Кубаның эрге-чагырга органнары рынокту бедик корум-чурумнуг байдалга организастаан: садыг-саарылга болуп турар черлерде полицияның төлээлери дежурныйлап турар, бараан-сараанның өртек-үнези тода болгаан көскү черде бижиттингеп, садыгжылар келген улусту эптиг-ээлдек хүлээп ап турар. Бараанның өртек-үнези база өй-тавында. Чижээлээргe, килограмм хаван ээдиниң өртээ 1 доллар, согунаның 80 цент. Ынчалза-даа кубиннериң ортумак шалыны АКШ-тың 4 долларындан аппас.

Дыштаныр хүннерде колдуунда аграр кооперативтер бараанын делгеп садар. А хуу кижилер амдыызында шала манагзынып турарлар. Даарта чазак та кандыг шиитпир хүлээп аптарын кым-даа билбес. Аъш-чемниң чүгле күрүне планындап арткан кезээн рынокка садар аргалыглар. Оон садар өртээ оранчок куду болуп турарындан тараачыпнар тарааны өстүрүп, ажаан алырда акша чарыгдаарындан хараадаап, дүжүдүп черге хөөп-даа турарлар-ла. Бир шоодай ийитцитрус аймаан күрүне 15 цент-биле садып ап турар. Ынчангаш рынокта чүгле кооперативтер болгаш боттарының хереглелиге ажыглаар продукция бүдүрериниг чоппээрел алган бүдүрүлге черлери садыг-саарылга кылыр эргелиг.

ҮЗҮКТЕЛ ЧОК ЧАЪС

⊙ **ГАВАНА.** Кубаның хамааты камгалал штабы үзүктел чок доктаамал чаъстаашкынның үржуундан чурттуг барының талазын камгалалга бедик белеткелдиг зонаны кылдыр чарлаан. Сөөлгү кап хонук дургузунда соксаал чок суггур чаъс уламчылааны-биле хемнериңп сугаринден ажыг эгелээн, оон биле кады хат-шуурган базы күштелип турар. Пинар-Дель Рио провинциязында, Гавана хоорайда болгаш өске-даа төп районнарда агаарның базыышкыны хөлчок кудулааны-биле соок хат күштелгет деп тускай дыннадыгда айтып турар. Хамааты камгалалының штабы от провинцияларның эрге-чагырга органнарын кижилериин амыдыының болгаш күрүнеин этхөрөнгизин камгалаар талазы-биле чугула хемчегларни алырынче кыйгырган.

(РосИТА-СЧТА).

Эки кижилер дугайында

АЛАҢ-ТОС ЧЕЧЕКТЕЛИП ТУРАРЫ ДЕГ...

Бо чагааны бижип олурар ужурум мындыг: республиканың солуннарының арнында өске кожуунарда болуп турар янзы-бүрү солун чүүлдерни кезээде помчуп турар бис, ниити ажыл-агый, скерилгелер, солун болуушкуннар, артистер, шүлүкчүлер, чогаалчылар аалдаашкыны, солун конкурстар, концерттер дээш, чүү чок дээр. Ону помчаан сагыжымны өйүп чоруур чүүлдү бижикседим. Ол дугайында өг-бүлем, эш-өөрүм-биле-даа чугаалажы бээр бис. Бистиң ыраккы Тожу кожуунда болуп турар солун чүүлдер дугайында чуге солуннарда материалдар эвээш үнүп турарыл? Азы биживейн турары ындыг бе? Азы сонуургавайн, үндүрбейн турары бе? Ол хирезинде Алексей Нугуурактың Т. Шүшкаштың бижээн чүүлдери ийи-чангыс үнүп турар, а бүдүн кожуунда болуп турар солун чүүлдер чыыттынмайн турар. Ол бистиң боттарывыстың буруувус ол боор. Өске улус Тожуда солун чүүл болбайн турар деп бодаар боор. Ылангыя культура амыдыралын чоп биживес деп?

Бо чайын «Азастың лилиязы-94» деп кончуг солун ыры конкурузу Азас хөлдүң эриинге эрти. Моон мурнунда эртип турда бис көрбээн бис, а бо чылын улустун сонуургаанын кайган, чугаалажын турдувус. Бүдүн Тоора-Хем, Ий, Адыр-Кежиг суурлар Азас хөлдүң эриинге чыылган дизе хөөрем эвес болур. Ол байырлалды бисте чоокта чаа ажылдап келген Мария Очур-оол удуртуп, эгезинден төнчүзүнге чедир чыылган чоннуң кичээнгейин хаара тудуп, солун конкурстарны база эрттирип, бодунуң уран талантызын көргүскен. А эткен чылын Тоора-Хем суурнуң 100 чыл ыонга турасказаткан улуг байырлал стадионга кончуг солун эткен. Ол дугайында солуннарга база чырытпаан болгай. А «Иениң онзагай буян-чаражы» деп конкурсту база-ла ол ла М. Очур-оол башкарып эрттирип, ийи хүн дургузунда клубка кожуунуң эвелеринин, кадыгларының, даңгыналарының, чараш кыстарының уран талантызын чыылган чонга сонуургаткан. Бистиң Ий суурга клуб ажылдакчылары бо-ла солун концерттиг лаллан кээрлер. Ургларның музыка школазының өөреникчилери база солун концерт үндүрүп, боттарының отчедун чоп мурнунга бараалгадып келгеннер. Бистин суурнуң клуб эргелекчизи Рая Байгажык культураның хоочуну, өөнүң ишти Белек-оол кезээде оон ажылынга дузалажын турар. Чоокта чаа «Чечектел-ле, төрээн Тывам» деп темалыг солун концертин кожуунуң клуб ажылдакчылары бараалгадып чорду. Хоочуннар Надежда Долгар-оол Хомушкулар, Василий Самын, Нина Самбукай, М. Когачев, Марита, Мария Очур-ооллар, Белек-оол Байгажык оларның күүсеткен номерлерин чыылган чон чыдыы-биле уткып, адын часкаашкыны-биле хүлээп ап турдулар. Солун викторинаны база эрттирдилер. Маңаа аныяк танцылы Марита Очур-оол ылгалын турар болду. Моны бижээн ужурум биллине берген боор. Бижиир болза моон-даа солун, хөйну бижип болур мен. Бисте база солун чүүлдер болуп турар, солун арнынга чырыдын көрүнер. Кожуун төвүнге база-ла ол-ла темалыг концертти, викторинаны чоннга сонуургатканнар. Чон зал долу болган, а удуртукчу даргалардан кым-даа чок. Викторинаны Василий Самыя биле Мария Очур-оол кончуг солун айтырыгларны көрүкчүлерге салын, сонуургаткан кылдыр эрттиргеп. Аңаа суму чагыргазының ажыллакчызы Зоя Самыя база Тоора-Хем суурнуң хоочун чурттакчызы Василий Санмаевич Тамдын-оол олар тнилекчилер боон, өртектиг шаңналдарны алган болдулар.

Концертке Надежда Хомушку аянныг үнү-биле ырлаарга, Марита Очур-оол, Алексей Севенек иелээ вальстаарга кончуг дараш көрүштүг болду. Амгы үеге таарыштырган «Хайыраан бот» деп шиидеп баштак көргүзүгну Роза Балчыр, Долгар-оол Хомушку, Василий Самыя олар күүседирге, зал ишти «чир-шоң» дужуп турган. Концерттин кончуг хостуг башкарыкчылары Мария Очур-оол биле Долгар-оол Хомушкунун баштак кожаннарын көрүкчүлер кончуг сонуургаан. Бо берге үеде солун концерт көрүп алырга безин кижи сагыжынга өөрүнчүг болур-дур.

Кожуунуң культура ажылын бо бичии чүүлдүмге сонуургалырын орааллажын, оларның ажылынга ам-даа улуг чедишкиннерин күзеп, уран талантызын чүгле маңаа эвес, а өске-даа кожууннарга сонуургадып, бараалгадып чоруурун күзеп каар-дыр мен.

...Тожуда алаң-тос чечек чечектелип турары дег, аныяк талантылыглар база-ла чечектелип, өзүп турар.

А. КОЛ.
Ий суур.

ЭРГИМ БАШКЫМ АЧЫЗЫНДА

Башкы кижи хүндүлүг, пар ыяш шынарлыг. Бо сөсте кайгамчык ханы утка чаштынын чыдар. Шынап-ла, башкы кижите өөреникчиги черге чедир мөгейип четтиргенин илередип чоруур. Ынчанмайн канчаар, эртембилиг далайынче эге базыны бергеш, амыдыралдың ак оруунче угаан-медерелдиг кижи кылдыр үдеп каан башкызын кым-даа ийи дугаар авам азы ачам-дыр дээрзиндеп эгенмес-даа, ыятпас-даа. Башкы ынчангаш хүндүлүг, чоннуң чоргааралын чаалап алган боор-дур.

Башкының ажылы база-ла чымыштыг. Оларда барык-ла дыштаныр хүүнер чок... Хүндүс школага хүнээр, бажыңга олар келзе-даа база дыш чок, даартагы хүннүң кичээлдериңе белеткенир. Ынчангаш башкының ийиги бажыңы школа деп бодум хуумда ынчаар билир мен.

Самагалдайның ортумак школазының чанында спорт, күш-культура шөлүнге эртенден кежээге дээр өөреникчилер-биле кады маңнаашкап, күш-культура, күш-дамыр сайзыралын оларга бээр дээш туржуп турар, тутчуп турар назыны дөгүй берзедаа чиик, сергек башкыны хүннүң көөр бис. Ол дээрге хоочун күш-культура башкызы Седен-оол Сандый-оолович Оюн-дур. Седен-оол Оюн Бай-Хаак ортумак школазын 1958-1959 чылларда дооскан. Ынчан-на ол 30 километрге хаак спортунга маңнаар талазы-биле республика чемпиону турган. Күш-культурага ышакшыл ону Красноярскиниң башкы институтунуң күш-культура салбырынче өөренип киреринге илиг болган. Ол 1960-64 чылларда институтту чедишкинниг дооскан бирги тыва доозукчу-дур. Ол институтту кады дооскан эжи ам Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Биче-оол Сундуевич Шыырап. Эжишкилер дооскаш кээрге, бирээзин Берт-Даг школазынче, бирээзин Самагалдайның улус өөредилге килдизинче «октапкан». Ол-ла олчаан Седен-оол Оюн Самагалдайда «сиилп» калган. Ол үш оол, ийи кыстың эргим ыпак ачазы.

Седен-оол Оюн күш-ажылчы базымын райононың школа килдизинден 1964 чылдан эгелээн. 1965 чылдан эгелеп ам-на езулуг доосканы, сонуургалдыг ажылы күш-культура башкызы апаргаан. Ол аразында 3 чыл школа директорлаан, 5 чыл спорт школазын директорлаан. Ынчангаш Самагалдайның спорт школазының үндезилекчизи — Седен-оол Сандый-оолович Оюн ол ийин.

Оон өөреникчилериндеп спортка хандыкшылдыг кожуунуң, республиканың адын камгалап чоруурлар эндерик. Оларга Василий Хураган — ам кожуунуң спорт комитединиң даргазы, Алексей Санчат — республиканың күш-культуразының тергиини, боксерлар Май-оол Куушаа, Омак Шоюн, Александр Күпзек, Шолбан Бумбажай, мөгелерден Сүктер Шимет, Максим Дажываа дээш, өскелерни-даа адап болур.

Ынчангаш олар «эргим башкым ачызында, эртембилиг чедип алдым» деп ырлажын чоруурлар. С. С. Оюп ам-даа чиик сергек. 50 хардан өрүлер аразында 10-15 километрге ол республика чемпиону. Спортчу кижи, күш-культуржу кижи кырывас дижири шын ийин.

Өөлет ЧИҢМИТ.

БОДУМНУҢ БАЗА УРУГЛАРЫМ БАШКЫЗЫ

Мээң хар-назыным догүй берген, ажы-төлүм безин алды четкен. Уруум уруглары база-ла шору доругун өзе бергилээн. Мынчан назылап, кырый-даа бергеш, баштайгы башкыларын сактып, эки сестерни сөглеп чоруур боор чүве-дир.

Холумдан тудуп алгаш, «А» деп үжүктү бир дугаар бижип, бир холда беш салаа бар, а ийи холда он салаа бар деп өөреткен баштайгы башкым Николай Салчакович Адыя чүве. Ол ам Кундустуг школазында эге класстарда ажылдавышаап. Мээң башкым менээ үжүк-бижик өөредириндеп ангыда, уруг-дарыымның база ыпак башкызы.

Бистиң өг-бүлепиң ыпак башкызы Николай Салчакович Адыя Улус өөредилгезинің тергиини деп күндүлүг аттың эдилекчизи. Башкымның бир эки чанчылы бар. Эге класстарда өөредип каан өөреникчилерин улуг класстарга баарга безин башкылардан айтырып, сонуургаан чоруур. Эге класстарга кардыг башкыга барган болдуг улуг класстарга белен-селеп бергеделгес болур чүве. Ынчангаш уругларымның өөредилгезинге черле хомудалы чок. Ол күндүлүг башкымның ачызы-дыр дээрзин базы утпайн чоруур мен.

Татьяна ЧАЛАН-ООЛ.
Каа-Хем кожуун.

Астрология календары

КЫШТЫҢ БАШКЫ КӨКСҮМЭЭР ХАВАН АЙЫ

НОЯБРЬ 15—вторник. айның 13 чаазы, 2 кара меңгилиг, довурак соодалдыг, көксүмээр чылан хүнү.

Ларыгны тодарадып эмнээринге, чер чоруурунга, көжеринге, чер-биле холбашкын ажылларга эки.

Мал-маган садып саарбас. Бадды, бижек чидитпес. Келип алырынга, орнукшудулга езулалларын кылырынга таарымча чок.

Бөгүн дегген аарыг белен адырылбас болур, ылаңгыя шээр аарыглардан онза камгаланып, эр-хөрээжен харылзааларын шеглезе чогуур.

НОЯБРЬ 16 — среда. айның 14 чаазы, 1 ак меңгилиг, демир соодалдыг, кызыл аът хүнү.

Ыяш кезеринге, аңпаарынга, боттуң хууда ажыл-хөрөңги өстүрүп көвүдедиринге, хураган үзеринге, мал-маган садып саарарылга таарымчалыг.

Эрги бажың-балгат үргеп дужуреринге, көжеринге таарымча чок. Улуг аас этпес.

НОЯБРЬ 18—пятница. айның 15 чаазы, 8 ак меңгилиг, суг соодалдыг, сарыг мечи хүнү.

Кандыг-даа айның 15-тин хүнү — сарыг шажынның өөредиин езугаар амы-тын чаякчызы. Амитабха бурганның хүнү болур. Бо хүнде кижилериин кылган буузуттуг-даа, буянныг-даа ажыл-хөрөктери 100 катап күштелир! Ынчангаш бо хүн дуган-хүрээ кирип, бурганнарга өргүүл кылып, лама-башкыларга назын үзадыр, буян кежик кыйгыртыр, ном судур номчудуп, аъш-чем арамзйладып аржаап-эм чалап алыр болза төгүнин таарымчалыг.

Куда-дой кылып, көжүндүжүп, ыяш кезип, орнукшудулга езулалын эрттирерин шеглезе эки.

Ай биле Хүн зодиакта удурланышкак (оппозиция деп адаар) турушторны өөлеп турар. Марс планета Арзылан бөлүүнде турар болгаш Ай биле Хүннүң бо туружунга чорулдээлиг, душкүүрлүг чорукту күштелдирип турар.

НОЯБРЬ 19 — суббота. айның 16, даг соодалдыг, 7 кызыл меңгилиг, сарыгзымаар дагаа хүнү.

Эртем-ном өөренип эгелээринге, садыг-саарылга кылырынга, эт, мал алырынга, эш-өөр тып, өөнүктежиринге таарымчалыг.

Багай чыт-бус үндүрер чүүлдер өттетпес, чаргычаалы кылып, шүүгү черинге негелде тургуспас, өгорандап, бажың-балгалыпдап эт-сеп өске кижиге бербезе эки.

Ай зодиактың Ийистер бөлүүнче шилчээн. Тыныышкын органнарынга кезип эмнээшкин чорударын сүмелевейн турар.

НОЯБРЬ 20 —воскресенье. айның 17, ыяш соодалдыг, 6 ак меңгилиг, ак ыт хүнү.

Орап-таңды дагыырынга, бажың таваа салырынга, аңнаарынга, уран чүүл эртемнерип өөренирингe. Эмдик мал чаажыктыарынга, улуг оруктуң эгезин салырынга, садыг-саарылга кылырынга таарымчалыг.

Сагыш-сеткили каттышпас улус-биле чөрүшпес. Хирчамныг черже чоокшулавас. Ыяш кезеринге, көжеринге таарымча чок.

НОЯБРЬ 21 —понедельник. айның 18, салгын соодалдыг, 5 сарыг меңгилиг, аксымаар хаван хүнү.

Албан черлеринге кирип айтырыглар тургузарынга, буянныг ажыл-үүле кылырынга таарымчалыг.

Чер казарын, орнукшудулга езулалдарын, ырак орукче аъттанырын шеглээр.

Ай зодиактың Рак болүүнче шилчээн. Чем хайыллыгар ижип-шойуйду органнарынга, ылаңгыя хөрээжеп улустуң эмиг кезээнге кезип эмнээшкин кылыры күзелчиг эвес.

НОЯБРЬ 22 — вторник. айның 19, от соодалдыг, 4 ногаан меңгилиг, кара күске хүнү.

Демир-биле ажылдаарынга, садыг-саарылгага, боттуң хууда ажыл-агыйынга, шериг албан хөрээнге, дужаал үндүрериңге, орук-суур чоруурунга, эмненин эгелээринге, ниитизи-биле, кадыкшылга хамаарылгалыг чүүлдерни кылырынга таарымчалыг.

Келин алырынга, орнукшудулга езулалын кылырынга, мал-маган, ап-мец олүрерингe таарымча чок. Балды, бижек чидитпес. Эзирик кижилерден оваарның чорза эки.

НОЯБРЬ 23 — среда. айның 20, довурак соодалдыг, 3 көк меңгилиг, каразымаар ицек хүнү.

Черде онгарлар болгаш уттер дугаарынга. Чөөн чүкче аъттанырынга, малмаган садарынга, бажың-балгат тударынга, ус-дарганнаарынга, эртем-билигге ооренирингe, саадыг-саарылга, коммерция кылырынга таарымчалыг.

Суг-биле холбашкан ажылдарга, балыктаарынга, орнукшудулга өзулалынга таарымча чок. Чер каспас, ыяш сыкпас, суг суспес.

Хүн зодиактың Адыгжы бөлүүнче шилчээн болгаш бо бөлүкке декабрь 23-ке чедир турар. Ынчангаш Хүннүң бо туружунуң үезинде торуттунген уруглар кадык-шыырак, амыдыралга активчи от сүлделиг Адыгжы деп зодиак демдектиг кижилер болур.

Алексей ТӘВЕК.
Астропсихолог.

Сөвлгү шакта

МОСКВА. РСФСР-ниң Кеземче кодекизинге болгаш Кеземче-чорудулга кодекизинге өскерилгелерни база немелделерни киирер дугайында хоойлу төлевилелин Россияның Күрүне думазы бирги помчулга-биле хүлээп алган. Төлевилел авторларының бирээзи — Күрүне думазының айыыл чок чорук талазы-биле комитединиң даргазы Виктор Илюхин медеглел кылгаш, чаа хоойлу төлевиледин хүлээп алганы чурттуң Конституциязын болгаш девискээр талазы-биле бүдүн чоруун быыкглаарынга идиглиг болур деп чугаалаан.

ВЛАДИВОСТОК. Россияның болгаш Кыдаттың дээди өөредилге черлериниң эртем төвүн тургузар дугайында дугуржулгага ат салган. Ук дугуржулга Владивостоктуң техниктиг күрүне университединиң болгаш Кыдаттың Чаньчун хоорайында геология университединиң аразынга чедиг алдынган. Чер дугайында калбак шинчилел ажылдырын чаа эртем төвү боттандырар.

УЛАН-УДЭ. Бурятияның президентизи Леонид Потапов повтуң шиитпирин езугаа республиканың хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнары бодунуң аша агар саннарын ажыглаарга чок болган. Моон соо гаар Бурятияның Министрлер Төвүлели болгаш парламентизи кажан эргежок чугула болган таварылгада Бурятия Республиканың Сан ямызының чаңгыс аай акша агаарын саныын ажыглаар.

МОСКВА. Россия Федерациязының Чиңгине прокурорунуң хүлээлгезин күүседип турар Алексей Ильюшенко медеглел кылган. Журналист Дмитрий Холодовту өлүргекем-херек үүлгедиишкиннерлер аар деп, ол чугаалаан.

ХҮНДҮТКЕЛДИГ ЧОГААЛЧЫМ

Ынчан 60 чылдарның эгези үүве. Чадаанадан үнгеш, эрги орук-биле Адар-Төш арт кырынга чиик машиналыг үне халдың келгеш, доктаай дүштүвүс. Элээн каш чогаалчылдар бистиң соовустан келгеш, чиик-карадан уурук-суурук дүштүлер. Хоочун чогаадчывыс Сергей Пюрбю машинаның мурнундан үнүп келди. Бай-Тайга чурттуг моге Кировтуң чаңгыс чер-чурттажы Самба-Люндюп чогаалчыны Кызылдың сад арыынга солуннар тудуп алгаш чоруурун бо-ла көөр болгаш таныыр кижи мен, база бар. Өскелерин ол шагда кижи таныыр эвес. Өлчей-оол, Экер-оол дээр эрлер бар болду. Чогаалчы Монгуш Кунгааевич Өлчей-оолду ынчан көргеш, дыка хүндүлеп, бодумга мындыг түннел үндүргеп мен. Өлчей-оол чогаалчы айыыл-халапка таварышкаш ол хире үрелген-даа болза, чогаалдарының чаражы, аянныы, откүду езулуг-ла кижидир деп түннээш, өөрүмге ол үеде аныяктарга пептереп турганы чогаалчының чогаатканы «Чаа-Хөлдүң айдынында» деп ырны ырлап чораанымны утпаан мен. Арт кырынга көргенивис чогаалчыларның аразында Монгуш Кунгааевич Өлчей-оолдан-даа чогаал талазы-биле деңзизи аар, ат-алдары алгый берген чогаалчылар Сергей Пюрбю, Байкара Хөвеңмей, Самба-Люндюп суглар чораан-даа болза, бис кезек номчукчулар үгле Монгуш Өлчей-оолга ынакшыг бергенивистен, орук кыска ышкаш сагындырган. Ол дээрге хүндүткелдир. Ол хүндүткелдиг чогаалчывыс Монгуш Кунгааевич каш-ла хонгаш 60 харлаар деп турары тыва чечен чогаалда уттундурбас, төөгүлүг, күш-ажылгыр, ажы-төлге бурунгаар деннилгелиг, көскү көрүнчүк дег чайынналчак болуушкун деп үнелээр мен. Чогаалчы Монгуш Кунгааевич «чогаалчы» деп ыныызылга чокта-ла тыва чоннуң ыраажызы. Хүндүлүг чогаалчы-биле ужурашкан-на номчукчунуң аажы-чаңынга, ажыл-ижинге, амыдыралчурттаргазынга чаа бодалдар, чаа амыдырал албан тургустунар. Номчукчу кижиге артык күш, өөрүшкү, кудараалдаа немежир, таваржыр. Ынчаңмастың аргазы чок. Чогаалчыдан кым үлегер-чижек өөренип алыксавазыл, салаалары чок-даа болза, демиргүжүкту адыжынга кызып алгаш бижириниң чаражы, эге класстарга өөренип турган озал-ондакка таварышкаш, өөренир арга чок болган-даа болза, орустап-тывалап шелип, очулдуруп турда, чазыг чогуп, арыын. Берге-ле кижи. аа?

Шаанда Өлчей-оол дугайында улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы мынчаар үнелеп чугаалаанын сактып көрейн. «Бис баштаар чер кежигүннери чогаалчы Өлчей-оолду дыка үнелеп хүндүлээр бис, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелинге база хүлээп алдывыс, чогаалдарын база саат чокка номнар кылдыр үндүргүледивис, Кунгааевичниң салым-чолу, амыдыралы үгле чогаал-биле доңнашкан» — дээш чогаалчы улуг тынын кагды. Ынак чогаалчым боорга, Чогаалчылар эвилелиниң даргазынга сагыш човаан сеткилим-биле салган айтырыым харыызы ол. Оон элээн каш чылдар эрткенде Тыванын Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Александр Даржай апаргаш, Каа-Хем кожуунуң малчыннары-биле ужуражып, хоочун чогаалчывыс Олег Сувакпит-биле «Совет Тыва» совхозка халдып келдилер. Чогаалчылар-биле малчыннар кезидивис. Баян-Колда алдарлыг малчын Хөвең-оол Монгуштуң аалындан шайладывыс. Хөвең-оол малчынның дуңмазы Быстаан-оол кажаа туткан тур. Кижим чогаалчылар-биле амыр-менди солушкан дораапа «Хөөрээрниң чугааларын» хөөреп эгеледи. Олег Одербеевич тавакта эъдин-даа кезер, Быстаан-оолдуң аксынчедаа кайгаар, арыг ак диштерин көөргеткен дег каттыргылаар-даа. Монгуш Быстаан-оол артистер дег, солун эр болганын Суг-Бажы суурже кпир сактып-сактып, каттырыштывыс. «Эки аъттың ээзи хөй» дээнзиг эки чогаал база ындыг чорду. Каа-Хемниң Баян-Колда кадарчы Өлчей-оол чогаалчыны чаа даргазының мурнунга мактай бээрге, Монгуш Кунгааевич караамга көстүп орду.

Чамдык чогаалчылар эш-оорүн-даа бодавас, бодунуң чогаалдарын чырыкче үндүрүксээр, дыка хөй шүлүктерни столунуң хааржаанче шыгжай шаан алыры чажыт эвес.

Бистиң улуг шүлүкчүвүс Монгуш Өлчей-оол ындыг эвес ийин. Ак-Туругдан машина доозун келгеш, «Улуг-Хем» солуннуң редакциязынга «Улуг-Хемниң чалгыглары» деп чечен чогаал каттыжыышкынының кичээлдерин ай санында эрттирип турду. «Улуг-Хемге» чогаал сайгарылгазың бижипчырыдыш турду. Ам ындыг өөредилге чогаалга ынак кижилерге чорбайн турары хомуданчыг. Күш-ажылга чүткүл деп чүве ол-дур. Өлчей-оолдуң уржуундан Шоома Даржай, Кара-оол Натний-оол, Кара-оол Маспык-оол, Кара-кыс Дензин шыырак шүлүкчүлер, чогаалчылар апарганын, номчукчулар оларның чогаалдарындан номчуп, өөрүп турарлар дизе очүүм часпаан боор мен.

Хенче чажындан өрт-халапка таварышкан ам алдан харлап турар салым-чаяанныг чогаалчывыс чуртталгазын Ак-Туругнуң шокар хараганнарынга эрттиргенинге хомудаар мен. Кожууннарда өөредилге килдистери, төрээн чогаал башкылары бодүүн чогаалчы-биле ужуражылга организастаар болза, аныяк-өскенге кижизидилге, күш-ажылче чүткүлү сөс чокка-ла эки салдарны бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

1972 чылдың чайыны чүве. Өөм ээзи-биле Кызылга чорааш «Найырал» кинотеатрының чанынга Монгуш Кунгааевич-биле ужуражы бердивис. Амыр-менди солушканывыс соонда чогаалчым хөглүг-башчанында «Шими» садыын шуут арага ады-биле адаан. Араганы сатпас кылдыр хорупканда бо садыгның садыгжылары, алды «аргалап» сада кааптарынга дыка мергежип, кажараанар.

Ол-ла арага садыгларының кожазы, эки үеде аяк-сава долган «Посуда» деп садыывыс база «Русская водка» делген алган турары хөктүгле болгай. Улуг-хүнде безин дыштанмас апарган. Шыдамык-ла садыгжылар аа. Садыывыс ады ам-даа «Посуда» хевээр-ле болгай.

Чоокта чаа «Кежиктиг агым» деп хуу садыг ажыттынган. Адын бодаарга аянныг-ла садыг. Кандыг кежик агын чыдар ирги дээш кире бээрге база-ла арага делген каап. Сактырга араганы «Кежиктиг агым» деп каан-даа ышкаш.

Хоорайның чудун көргүзүп турар, ол арага садыгларын бичии бот-боттарындан ырак турар кылдыр таратса кандыг чүвел? Дөрт арага садыы шупту хоорайның төвүнде туруп турары база чиктиг чорду. Ам хоорайывысты «Эзирик Чадаана» деп адаар апарган дивес силер бе.

Шыны-биле алыр болза, ай эгезинде почтага пенсия, пособие дээш оочурлап турган улус дүүш соонда акшазын апкаш, базаарны черле ойбас. Чадаанада кожуунуң-даа, хоорайның-даа чагырга даргалары бар болгай. Олар чүү көрүп, бодап турар ирги? Арага садыгларын черле тарадыр база кызырар хемчегден ап көөр үези келбээн ирги бе?

Базаарга ам кым-даа аъшчем, погаа-чимис сатпастаан, эзирик кижилерден түвексинер апарган. Эът саткан улустан акша чегинер, оон кедерезе садыг турган эъдиң бер, быдаа кылып ижейн суг дигилээр. Чамдык апыяк оолдар кырган-дижең улустуң эъдин күш-биле хупаар чыгыы турарлар.

Милиция даштынга улуг хана солундан үндүрүп турза деп бодалдыг мен. Эзирик улусту чурукка тырттырып алгаш «Тен» деп хана солунга үндүрүп турар болза дээштир ышкаш-тыр. Ажыкчарлыг үе-ле болгай. Хүннүң-не Чадаана хоорай эзирик кижилер-биле долган турары дыка-ла муңгаранчыгдыр.

Урана МОНГУШ.

ТӨРЕЛДЕРНИҢ ДӨЗҮ ЧАҢГЫС

Төрелдер дээрге алыс угунда ханы чаңгыс кижилер, олар кады төрээннер, оларның ажы-төлү, даайы, күүйү, акы-чаавазы, кырган-ача, кырган-авазы дээш-ле баар... Бир-тээ төрелдер төөгүзүнден дөзү чаңгыс болганда амыдыралда эки-бакты деңге үлежип, бот-боттарын деткижип, бар-чогун алчып-бержип-даа чоруурлар.

Шаанда тывалар дөргүл-төрелдерин хоомай дизе-ле 3-4 ада ызыгуурундан билир кылдыр ажы-төлүн ырак, чоок төрелдери, оларның салгалдары-биле таныштырып каар. Ынчангаш аныяк салгал кым, канчаар төрели болурун эки билир, ону аажок сагыыр чораан. Амгы шагның сайзыралының түннелинде төрел-ызыгуур деп ыдыктыг билиишкинден сандарап, буураашкының демдектери көстүп келген чүве бо.

Моон чылдагаанпары социал болгаш экономиктиг хөгжүлде-биле сырый холбашкан деп билир мен, өскедаа чылдагаанпар бар боор. Амгы үеде тыва чон сууржүң чурттап, төрел улус аңгы-аңгы кожууннарда, суурларда чурттап чоруур апарган. Чамдык аргыжылгазы берге, озалааш черлерде чижээлээрге, Кунгуртуг суурда бо талазы-биле байдал нарыыдаанын ол чернин эрге-чагыргазының даргалары көдүрүп, хан төрел кижилер өг-бүле тудуп турарындан оларның төрел салгаан физиологтуг шынарларында чаартылгалар болбайн турар. Оон уламындан оларның үресалгалы хөөрек, интеллектилиг шынары кошкак апарганы эскертиниң турар дээрзин чувүреп, чогуур органнарга айтырыгны тургузуп-даа турганын чоп парлалга дамчыштыр билир боор.

Мындыг байдал чүгле кунгуртугжуларны, кызыл-хаяжыларны, кара-хөлчүлерни эвес, а харын бүгү Тываны дүвүредир ужурлуг. Өске кожуунда төрелдерин, оларның ук-төөгүзүн билбес, харылзааларывыс үстүп турарындан болгашчок-ла элээн чоок төрел кижилерниң ажы-төлү өг-бүле туда берген болур таварылгалар массалыыбиле эвес-даа бол, нептереп турар апарганы ада-иени, чонну дүвүретпес аргажок.

Чоокта чаа бистиң Президентивис Чөөн-Хемчик кожуунунга чоруп турганының түннелин үндүрген актив хуралынга өске социал экономиктиг, политиктиг айтырыгларны, ажыл-агыйның ээлчеглиг сорулгаларын чугаалажып турган, өг-бүле тударының айтырыынга тускай доктаап, «дөргүл-төрел улус өгленмес, кижилер беш салгалдан тура ызыгуурсалгалын билир ужурлуг» — деп бо айтырыгны удавас Чазак деңнелинге чугаалажыр деп турарын демдеглээн. Ынчангаш мен бодаарымга улуг кижилер, ада-иелер боттарының төрел угунуң төөгүзүнче катап хандыр, чаазы-биле хая көрүп, уктап, ону өзүп олурар салгалга өөредип, сургаар ужурлуг. Борта кончуг улуг рольду школа болгаш хөй-ниити ойнаары албан.

Төрелдер чүгле төрел бис деп билчир эвес, а төрел езузу-биле деткижер, моральдыг, материалдыг-даа дузаны бот-бодунга чедиржир ужурлуг. Ынчалза-даа ол дээрге, сагыштыы-биле хоойлу-дүрүмнү хажыдып — оорлап, аар үүлгедиглер кылып, ажылдан оспаксыраан, маңгысталчак амыдыралдың оруун шилип алган чоруурларны канчап-чоп-даа бол төрел оргазының артынга чажырыкаш, агартыры эвес болгай.

Чамдыкта төрелдериң арызында харылзааларында мырыңай элдеп чүвелер база тургулаар-дыр. Ол дээрге бир болза чоок кижилерин чоннуң караапга-ла эмин эрттир чоокшуладып дагаап, так хөөреп эгеледи. Кижи чугааланыш турда каапкаш баар эвес, элээн үр хөөрештивис. Чогаалчы-биле байырлашкаш, оруувус уламчылап чоруптувус. Элээн ырай бергеш, өөм ээзи: «Ол акыйның ындазында эрезин, чугаакырын, бодунга-ла бербес» диди. Чогаалчы Өлчей-оол Монгуштур дидим. Чечек Александровна алгырыпты. «Оо, ол чогаалчы ол чүве бе? Хөөкүй күжүрну, хол, салаалары чок кижи-дир але? Өршээ хайыракан!» — дээш, хая көрүндү. «Мен Өлчей-оолду Чаа-Хөл чогаалчылары Александр Даржай, Кечил-оол Экер-оол суглар дег бодаар кижи мен, инвалид акый турган-дыр. Черле чурук-хөрүүн көрбес болгай мен» — дээш дыка кээргеди. Шынап-ла, улуг шүлүкчүвүстүң чуруу «Тываның чогаалчылары» деп чыындыда бар эвес, ону көрбээн, билбес кижилериң танывазы-ла чөп.

Алдан харлаан чогаалчывыска бүгү экини күзээш, чону чоорган, хөйү хөйлең дээр болгай. Ынчангаш ону чонга таныштырарын Тываның Чогаалчылар эвилелинге сүмелекедим.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем кожуун.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Ноябрь 15-те бистиң ававыс **Доржу Сара Дондуповна** назы-харының 60 чыл оюн демдеглеп эрттирер.

Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ававыска изиг байырны чедирбишаан, каң дег кадыкшылды сагыш-сеткиливистиң ханызындан күзеп артывыс.

Оолдары, кенээттери, оолдарының уруглары болгаш оолдары, төрелдери.

МӨҢГҮН КУДА-БИЛЕ

Бистиң хүндүлүг ачавыс **Кызыл-оол Борбак-Дашович Ондар,** ынак ававыс **Чечекмаа Мытылаевна Ондар** өг-бүле тудуп чурттаанындан бээр бо чылдың ноябрь 17-де 25 чыл болур.

Олар Чөөп-Хемчик кожуунну Ийме суурунга чурттап, чонунга биче сеткилдиг, дузаргак, хүндүлээчел бооп, ажыл-ижин ак сеткилдин-биле кылып, бистерни дорукту-руп, чоннуң чоон оруунга кирип каап.

Ачавыстың, ававыстың мөңгүн кудазының байырлалы-биле холбаштыр оларга изиг байырвысты чүрээвистиң ханызындан чедирип, быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, хөй-хөй чылдарда узун назылыг болуп чурттаарын күзедивис.

Ажы-төлү Мерген, Чинчи, Чойгаана, оглунуң уруу Дадила, кени Айлаана.

Бистиң эргим хүндүлүг болгаш ынак ачавыс **Баазан Монгушович Комбу** 1994 чылдың ноябрь 19-та мугур 60 харлаар. Ачавыс мырыңай аныяанда — 19 харлыында Чаа-Хөл кожуунну «Найырал» совхозка чолаачылап эгелээн. Ол ам-даа водовозту — суг дажыглаар автомашинаны башкарып турар. Ачавыс ажылынга кызымак эш-өөрүнге, чонунга кедергей найыралдыг, танывас кижизи Чаа-Хөл, Улуг-Хем кожууннарда чок деп санап болур. Ачавыс ийи кыстың, ийи оолдуң буянныг адазы.

Ачавыстың 60 харлааны-биле холбаштыр аңаа чүректиң ханызындан изиг байырны чедирип, каң дег кадыкшылды, ажылынга чедишкиннерни, ак орукту күзеп тур бис.

Өөнүң ээзи Зоя, уруглары Чойганмаа, Чеченмаа, оолдары Олег, Гена, уругларының ажы-толү.

ЧАРЛААЛАР

Хопёр Инвест

«Хопер» компания каткы-хөглүг эң эки рекламныг роликтиң сценарийи болгаш эң эки комикс (чуруктарлыг) дээш конкурс чарлап тур. Олар «Хопер» дугайында болгаш «Шуптузу-ла «Хопернун» акцияларын садып ап турарлар» деп темалыг болур ужурлуг. Конкурсту эрттириниң хуусаазы 1994 чылдың ноябрь 7-ден декабрь 21-ге чедир.

Конкурска күзээн-не кижи бүрүзү киржип болур. Қылган ажылдарын дараазында адрестерге эккээр:

Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35, Амыдырал хандырылга бажыны, 3-кү каът. Төлээ чери 9 шактан 17 шакка чедир чапсар чок ажылдап турар.

Туран хоорай. «Колос» Культура бажыны, 14 дугаар өрээл, тел. 2-11-33.

Ак-Довурак хоорай, Центральная кудумчузу, 1, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың эргелели, 3-кү каът, тел. 17-71.

Каа-Хем суур. Кызыл кожуун чагыргазының бажыны, 11 дугаар өрээл.

МАРАФОНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Эрзин суурнуң уругларның уран чүүл школазынга ооң тургустунганының 25 чылы-биле холбаштыр ачы-дуза марафону 1994 чылдың **ноябрь 19-та 10.00 шакта эгелээрин** школаның бүгү доозукчуларынга, анаа ажылдап чораан башкыларынга дыннадып тур.

Школага ужуражыышкынче, эргим башкылар болгаш доозукчулар!

КИНО

НОЯБРЬ 15-те

«НАЙЫРАЛ»: «Эрестиг кыстар» (АКШ) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 17.50. **Видеозалга: «Тояанчылар»** (АКШ) 9.30, 13.30, 17.30. **«Дүнекиот»** (АКШ) 11.30, 15.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Дулгээзиниг карактар» (Индия, 2 сериялыг) 11.00, 14.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Индий-Кыдат» (Франция, 2 сериялыг) 13.00, 16.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Дошталган изирнигниишкин» (АКШ) 14.00, 16.30 шактарда.

● Амыдыралдан чугаа ●

СЫПТЫГ САРААТ

Бир эртен өглеривистиң эр хиндиктиг улузун кырган-ачам чыыт шаапкан. Ол күзүн ында-мында орттер кыпкан, дүдүскектиг ыш черни шыва алы берген. Талыгар тайга-сыннар бүлүртүң көстүр. Өртсүг чытка думчук ажып турар чүве. Кырган-ачам хөвеңниг топун кедип алган, өөнүң чанында кыжын-на шанакка сөөртүп келгени чоон-чоон чудуктарының чанында, бажы көгере берген, сегел салын салып алган:

— Бээр, бээр оолдар! Таарыштыр олурупчурар. Силер-биле чугаа бар —дээш, думчук таакпызын холунуң улуг-аргээниң дыргаанга кактагылааш, думчуунуң ол-бо талакы уттеринче киир тынгылааш, хөрээн ажыда чөдүргүлээш уламчылаан: — Кыш удаар эвес. Малга белеткеп алган сигеп-ширбиилиивис элдеп болду. Орттернип кончуун! Аът-хөлүңер эзертенип, аъш-чемден дергилээш аъттаныңар! От-биле бержири айыылдыг. Оңгачада, Халыңыг-Чоога кыдыында сарааттарывыска өрт дегбес кылдыр дескиндир, тазарты орттедип каар силер. Оон ыңай Шамбалыг иштинде меле колдаан сарааттарны база көрүңер. Эки серемчилелдиг болуңар! Тура улгадып, сарааттар орттедип алдынар — деп чагаап, бисти үдепкен Алды аъттыг улуг кижилер даайларым, ачам, честем, а мен ушкашта. Мээн-биле чеди кижи.

Сырыннап каап турар, бүргегзимээр хүн. Оңгачаның Суг-Кударга келгеш, сава-саңгага аъш-чем кылыр суг кудуп алгаш чоруптувус. Кырлан ажа хонуп кээривиске, беш сараадывыс бо турлар. Аъттарны өртээрин өртеп, дужаарын дужап, оъткарып, чер-одаг казып, от салгаш, шай тиктивис. Хожа одагга эът уллуруткан.

— Салгын дыңзываанда эгелер дээш, ачам өөрүн эдерткеш чорупту. Сен одагларывыс кадарын ор — деп бо. Эдеринчи ыт ышкаш, улузум соонче барыксаарымны чүү дээр. Улузумнуң чепсээ: чонак адааның дерликтери, самдар, хөвеңниг хөректээштер, кезин алганы өл шеттер. Күүрек алгаш, орттенмезин дээш, одагларым кыдыын, шаң эшкени дег, тазартыш кааптым. Одумче кургаг инек-матпаа октаылап каааш чоруптум. Улузум бир сарааты дескиндир орттедип апкан, ийиги сараатче бар чорлар. Ачам элээн сигенни бөлеп туткаш, ужунга от дээртип алгаш, кыпкан чулун таптыы дегет шөе чедип бар чо Метр хире калбарыг чорда, өске өөрлери ийи талазындан өжүрүп чоруп орар.

— Дуу шетчигешти алгаш дузалаш! — деп, улуг даайым мени кыйгырды. Амырай бердим. Саадаваан-даа, доозуптувус. Ам ушкү сарааттa, оон дөрткүзүн. Бешки сарааткa хаан турувуста салгынның чиктин кончуг сиг-сиг кынныр, шала күштелип эгелээн.

— Салгын күштели берип-тир. Чемненип алыылыңар — деп, ортун даайым сүмеледи. Оңу-даа тоор кижи чок. Дүрген доозар дээш. Эъдин изээн ашактар улаштыр орттедип эгелээн. Сарааттың бир талазында черни тазартыр орттеткеш, өжүр шавар дээн кайда боор! Сырын күштелген. Ийи талалап соп-ла тур бис. Бежен-алдан метр хире шөйлүп чоруптувус. Девидээрге ындыг боор. Артыысче чаштаан чаштанчылар ол кывар. Чамдык черге шуут чартык метр хире кызып-даа кээр бис. Ашактар девидеп, өө-тыныш турар. Дер саалаар! Өк курган эгелээн. Честем:

— Кашпагай кижи халы, дуңмам! Хүүрээң эккел! «Мен чогумда ындында-ла күш четпейн турган улус ат болгай» деп бодапкаш, соп-ла тур мен. Честем одагже ыңай болду. Мурнувуста он ажыг метр чердеп доора эже каапкан. Калбак-даа эвес 30 см хире тазарты эжипкен черге одувус доктаагаан. Өөкүй улуг кижилеримниң үгле диштери агарар, карактары кылаңнаар! Ынчалза-даа өрт үнмээни улуг өөрүшкү! Шала камгалаттынган сараадывысты олчаан арттырып каааш, одагже базыттывыс.

Коргупчуг, хилинчектиг минуталарны чугаалажып, каттыржып шаг-ла болдулар. Ам аъттангаш, Кара-Бош-Дагны Хадыңныг-Чоога таварын аштывыс. Кат-чимисти чүү дээр! Чодураа, кызыл-кат, инек-караа, кызырак-кат, честек-кат. Даг қырынга доктаадывыс. Дескиндир камгалаан сараттарывыс бетинде халап үндүрер часкан сараадывыс, оон үгле чаңгыс талазын 100 метр узады орттеткен. Даайым таакпылап:

— Кончууп, оолдар! Бо хамык оран-делегейивис өөт-сигенин, сараттарывысты орттедип алган болзувусса, баш чок бис. Каш малывыс-даа чок! Өршээ хайыракан! Аас кежик болду — деп кагды. Бир эвес өрт үнген болза, кым үүну бодап турганын айтырыштылар. Ачам:

— Чүү-кандыг-даа болза улуг кижи чаасканын чүктээйп. Даайларым, честем:

— Назы четпес эрни тудар! Оон-биле катай «ында бирээкейни» (нервизи багай даайымны) тудар. Бо ийини кымнар канчаа Шупту каттырыштылар. Ам база дуу, дөвүн, хем ишти белде сараттарже көргеш, ортун даайым: — «Сыптыг-Сараат» деп адап алыр-дыр! — дей-дир.

— Шында-ла! Сыптыг ышкаш-тыр —деп, өскелери улашты. Хат дыңзаан. Кеземче көрген ашактар дагны дескиндир чораан чаныпкан.

— Ачамга «Сыптыг-Сараат» дугайында чугаалап болбас. Оон башка хорадаар — деп, улуг даайым өөрүн чагыды.

— Ол чөп! Оон башка мынча ашактар чыг-сүме күүсетпээн дээш өлүргени ол — дээш, ачам уламчылады: — Эки чораан. Беш сараатты дескиндир өрттеткен, а Шамбалыгга барганывыста хат күштелген» — дээр ол-ла. Ашактар ынчаар өчүүн таарыштырдылар. Аас-дыл, ыыт-шимээн үндүрбес дээн сеткилдери ол ыйнаан. Кырган кижиниң нервизи-биле ойнавас дээни, ону камгаанпары ол деп билген мен. Ынчангаш кажан-даа, каяа-даа эп-чөп-биле ажыл-херекти, амыдырал-чурттарганы көөрү чугула. Кижиге эки хамаарылга — эмнээшкин.

Эрензен ТЕЖИТ.

АРАГА САДЫЫ ЭҢДЕРИЛГЕН

Чадаана хоорайывыста база бир улус чыглыр чер — базаар. Аңаа чон артыкшылдыг эът, чемин, ногаа-чимизин чонга садып турар. Ылаңгыя орус чон чай боорга погаазын чиңгир ногаан кылдыр делген алгаш орарга, көрүштүг-даа чорду ийин. Ам бо үеде ол базаарны «арагачылар базаары» деп адаар апарганы дыка-ла хомуданчыг-дыр. Кандыг-даа эзирик кижилериң чыглыр чери, шынап-ла, бо базаар апарган. Ылаңгыя хөрээжеп чоннуң арагалаары эр улус-биле барык деңгеш, харын-даа ажыг апарган. Ажы-төлүн эдертип, эмиг-төжүн чанагаштап алган, ында-мында ужуп калган чыткылаарга, каракка чаржынчыг, чованчыып чүү дээр!

Базаар девискээринде үш арага садыы туруп турар. Бирээзин ажытпас болза, өскези албан ажык турар. Кызылдың пиво заводунуң садыы деп адап турар борбак садыгны чон «Аняның садыы» дээр апарган. Эртенгинин 8 шакта бажы аарааш, ону эмнээр дээн сербээ эзирик улуг, бичии кижилер Аняны манап, базаар даштынга эзртелеңейнин турарлар. Ооң чанында «Шими» садыын шуут арага ады-биле адаан. Араганы сатпас кылдыр хорупканда бо садыгның садыгжылары, алды «аргалап» сада кааптарынга дыка мергежип, кажарааннар.

Ол-ла арага садыгларының кожазы, эки үеде аяк-сава долган «Посуда» деп садыывыс база «Русская водка» делген алган турары хөктүгле болгай. Улуг-хүнде безин дыштанмас апарган. Шыдамык-ла садыгжылар аа. Садыывыс ады ам-даа «Посуда» хевээр-ле болгай.

Чоокта чаа «Кежиктиг агым» деп хуу садыг ажыттынган. Адын бодаарга аянныг-ла садыг. Кандыг кежик агын чыдар ирги дээш кире бээрге база-ла арага делген каап. Сактырга араганы «Кежиктиг агым» деп каан-даа ышкаш.

Хоорайның чудун көргүзүп турар, ол арага садыгларын бичии бот-боттарындан ырак турар кылдыр таратса кандыг чүвел? Дөрт арага садыы шупту хоорайның төвүнде туруп турары база чиктиг чорду. Ам хоорайывысты «Эзирик Чадаана» деп адаар апарган дивес силер бе.

Шыны-биле алыр болза, ай эгезинде почтага пенсия, пособие дээш оочурлап турган улус дүүш соонда акшазын апкаш, базаарны черле ойбас. Чадаанада кожуунуң-даа, хоорайның-даа чагырга даргалары бар болгай. Олар чүү көрүп, бодап турар ирги? Арага садыгларын черле тарадыр база кызырар хемчегден ап көөр үези келбээн ирги бе?

Базаарга ам кым-даа аъшчем, погаа-чимис сатпастаан, эзирик кижилерден түвексинер апарган. Эът саткан улустан акша чегинер, оон кедерезе садыг турган эъдиң бер, быдаа кылып ижейн суг дигилээр. Чамдык апыяк оолдар кырган-дижең улустуң эъдин күш-биле хупаар чыгыы турарлар.

Милиция даштынга улуг хана солундан үндүрүп турза деп бодалдыг мен. Эзирик улусту чурукка тырттырып алгаш «Тен» деп хана солунга үндүрүп турар болза дээштир ышкаш-тыр. Ажыкчарлыг үе-ле болгай. Хүннүң-не Чадаана хоорай эзирик кижилер-биле долган турары дыка-ла муңгаранчыгдыр.

Урана МОНГУШ.

САМБО ХҮРЕШ

1976-1978 чылдарда төрүттүнген уруглар аразында, 1975-1978 чылдарда төрүттүнген оолдар ортузунга самбо хүреш маргылдаазы Кызыл хоорайга болуп эрткен. Республиканың дыка хөй кожуунпары боттарының төлээлерини бо маргылдаага киириштиргени спорттуң бо хевири сайзыралды ан турарының херечизи болур.

Ийи хүн үргүлчүлээн маргылдаага шупту 85 оолдар, уруглар хүрешкен.

Баштайгы хүнде хевис кырынга чыдыш алгаш, холду аарышкылыг шимчээшкиннер-биле арга кылырынга уруглардан Сылдысмаа Делгер-оол (Чадаана), Раида Ооржак (Сут-Хөл), оолдардан Кайгал-оол Донгак (Сут-Хөл), Евгений Сайгудинов биле Омак Кара-Сал (кайызы-даа Кызыл хоорайдан) шылгараан.

Дараазында хүн аныяк самбистер холдун чүзүнге аарышкылыг шимчээшкиннер кылырынга күжүн шенешкеп. Аңаа уруглардан Чарыын-Хемчик кожуунунуң төлээзи Билзимаа Саая, Эрзиндеп келген Марина Сарыглар, оолдарның аразындан ол арганы Евгений Сайгудинов эки күүсеткен. Омак Кара-Сал арыг шимчээшкинни бурунгаар андарар арга-биле кылгаш, удурланыкчызын арыг типлээн.

Ийи хүн үргүлчүлээн чидиг демиселдин түннелинде дензи аайы-биле типлекчилер илереп келген. Уруглардан 44 килограмм чедир дензиге Айыраа Салчак, 48-ке Сайлыкмаа Сат, 52-ге — Азиата Монгуш, 56-га — Сылдысмаа Делгер-оол, 60-га — Надя Ондар (бо уруглар шупту Чөөп-Хемчик чурттуг) 65-ке — Марина Сарыглар (Эрзин), 68-ке — Ксения Ховалыг (Кызыл), 80-ге — Наталья Бюрбюжап (Эрзин) бирги черни алгаш, чемпионнаан.

Оолдардан Өвурден Артыш Монгуш, Буян Монгуш, Кызылдан Александр Михайлов, Чөөн-Хемчиктен Соян Сат, сүт-хөлчүлер Шолбан Монгуш, Кайгал-оол Донгак, Анчы Монгуш, кызылчылар Евгений Сайгудинов, Чойган Ондар тустус дензи аайы-биле чемпион атка төлептиг болганнар.

Болат ЧӨКПЕК.
Спорт мастери, дээди категориянын тренери.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 667000

АЛАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргей.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ашкылел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; улетпур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57 очулта — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганын, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар галазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — 1-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш эске-даа дыннадылары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы—14596. Индекс 54240. Чагыг № 35 — 240.